

RECHTSKUNDIG WEEKBLAD

REDACTIE : RIDDER RENÉ VICTOR, HOOFDREDACTEUR

E. BOONEN, C. CAENEPEEL

REDACTIEADRES : PROF. MR. RIDDER RENÉ VICTOR, BRITSELEI 40, 2000 ANTWERPEN

RECHT OP ARBEID, MEER DAN EEN PRESTIGE-ZAAK

*Rede uitgesproken door mr. Luk DE SCHRIJVER, op de plechtige
openingszitting van de Vlaamse Conferentie der Balie te Gent, op 30 oktober 1976*

1. Tot slot van zijn openingsrede, waarin een aantal beschouwingen over de juridische groei van het begrip onderneming naar voren werd gebracht, heeft onze confrater professor Marcel Storme, op deze zelfde plaats achttien jaar geleden op de hem eigen optimistische toon de onderneming een vruchtbaar begrip genoemd, "dat eens een betere aanpassing van de juridische principes aan de realiteit van de arbeid en van het modern leven zal mogelijk maken" (Marcel Storme, "Maatschappelijke vooruitgang en groeiend recht", R.W., 1958-59, 271).

Het is zeker niet mijn bedoeling na te gaan of dit jeugdoptimisme van mijn stagemeester, vriend en associé gewettigd was.

Wel moet ik, als lezer van deze openingsrede achttien jaar later, objectief vaststellen dat het juridische begrip "onderneming" weinig meer inhoud heeft gekregen en nog steeds niet de realiteit dekt van en zeker niet beantwoordt aan het moderne bedrijfsleven. Ook al hebben vele juristen, politici, vakbondsorganisaties, e.a. in binnen- en buitenland sindsdien heel wat studies, voorstellen en programma's aan "de onderneming" gewijd (zie o.m. Robert Van de Putte, *Le Statut de l'entreprise*, Brussel, 1965 en de daarin opgenomen bibliografie; recenter Walter Van Gerven, *Handels- en Economisch Recht*, deel I, *Ondernemingsrecht*, vooral pp. 23 tot 81; "Het statuut van de onderneming", Studie van het Economisch en Sociaal instituut voor de Middenstand, *Informatieblad*, 1975, nr. 2; voor Frankrijk o.a. het rapport Sudreau van de Commission pour l'étude de la réforme de l'entreprise), toch kan men zich niet van de indruk ontdoen dat het begrip "onderneming" te vaak aangewend wordt om politieke, sociale, ideologische en zelfs juridische ideeën een

kans te geven. Wellicht gaat er wat te veel tijd verloren aan getheoretiseer, terwijl er in de praktijk binnen de onderneming zoveel omgaat dat iedere theorie noodzakelijkerwijze de werkelijkheid falend achternakomt.

Dit zij meteen een fundamentele kritiek op veel van wat hierna zal worden gezegd, want ook ik heb niet aan de neiging en tevens noodzaak te theoretiseren kunnen weerstaan.

Ik heb niet de bevoegdheid en de ervaring om mij te mengen in het aan de gang zijnde debat omtrent de onderneming. Toch wil deze studie een poging zijn om zeer bepaalde feiten, die zich in het recente verleden in en om bepaalde bedrijven voordeden en zich zelfs met een zekere versnelling blijkbaar nog zullen voordoen, tot hun recht te laten komen.

Zulks is onmogelijk zonder een rustige fundamentele bezinning omtrent het waarom en het hoe van deze feiten.

I. Het verschijnsel "bedrijfsbezetting"

2. De feiten waarover het gaat kunnen we met een verzamelnaam "bedrijfsbezetting" noemen.

Met bedrijfsbezetting is bedoeld het collectief actiemiddel — al of niet met medewerking van de vakbonden — waarbij een groep werknemers van een zelfde bedrijf, met het oog op het bereiken van bepaalde doelstellingen of minstens het betonen ervan, langer dan voor hun normale arbeidsprestatie vereist, bezit nemen van één of meer lokalen, een afdeling of een volledige exploitatiezetel van een bedrijf en er voor waken dat de produktiemiddelen in hun bezit niet van hun bestemming worden afgewend.

Als dit actiemiddel aangewend wordt zonder

voortzetting van de produktie, spreekt men van eenvoudige bedrijfsbezetting of "sit-in".

Wordt integendeel de produktie geheel of gedeeltelijk voortgezet, dan spreekt men van overname van produktie in eigen beheer of "work-in".

Soms gaat de bezetting gepaard met vrijheidsberoving van niet bij de actie betrokken personen, in welk geval men spreekt van "sekwestratie". Een zeer recent voorbeeld is de actie waarbij op 15 september 1976 zes leden van de directie van de "Forges de Ciney" door vakbondsvertegenwoordigers in de raadzaal van het bedrijf werden opgesloten.

In vakverenigingskringen wordt ook gesproken van het "vormen van oorlogs buit", een actiemiddel ter ondersteuning van een staking of een bezetting, waarbij documenten, dossiers, fiches, materieel in bewaring worden genomen met het oog op het afdwingen van onderhandelingen.

Vernieling van fabrieken of werkplaatsen zoals bij de sociale opstanden van de 19e eeuw en de kortstondige werkonderbrekingen, waarvan de duur de normale arbeidsuren niet overschrijdt, vallen buiten de definitie en worden verder buiten beschouwing gelaten.

3. De termen "bedrijfsbezetting" en "overname van produktie in eigen beheer" lijken zeer moderne begrippen waarmee we in de kranten- en vakbladenliteratuur van de laatste twee jaar regelmatig geconfronteerd worden en waarmee spontaan in de schoot van bepaalde ondernemingen ontstane nieuwe stakingsvormen worden bedoeld. In werkelijkheid is dit niet zo.

In zijn sociologische studie "Stakingen en bedrijfsbezettingen in het kader van de Belgische arbeidsverhoudingen" (1974), komt Johan Van de Kerkhove, secretaris van het Hoger Instituut van de Arbeid van de K.U.L., tot de bevinding dat bedrijfsbezettingen waarbij de arbeiders er zorgvuldig over waakten dat het bedrijf in goede staat bleef, als verschijnsel op de voorgrond is getreden tijdens de Russische revolutie. Hoe interessant ook kunnen we op het historisch aspect niet verder ingaan. Ook niet op het cijfermateriaal betreffende bedrijfsbezettingen, dat ons bereidwillig door patroons- en vakbondsorganisaties werd verschaft. Voor een goed begrip van de verdere uiteenzetting volstaat het wellicht er op te wijzen dat tussen januari en september 1975 in ons land niet minder dan 35 bedrijven bezet werden. Drieëntwintig van deze acties waren gericht op het behoud van de betrekking en vormden 8,08 % van het totaal aantal sociale conflicten.

Uit een tussen 17 en 24 maart 1976 gehouden opiniepeiling blijkt dat 49,3 % van de ondervraagden een bedrijfsbezetting als normaal beschouwen en 47,4 % van de bevolking tegen de verkoop van produkten in eigen beheer door werknemers geen bezwaar maakt (Zie *Le Soir* van 16 april 1976).

Dit alles mag de jurist niet onverschillig laten. De socioloog kan er zich toe beperken het feitenmateriaal waar te nemen, te rangschikken en te duiden in zijn context; de econoom kan zich vergenoegen met de weerslag van het fenomeen op bedrijfs- en makro-economisch vlak te berekenen. De jurist moet echter het gehele gegeven met oog voor het materieel en het moreel aspect tot zijn recht laten komen.

Een eerste vereiste daartoe is uiteraard het feit zelf zo goed mogelijk proberen te situeren. De zaak Prestige-Tessenderlo, biedt daarvoor een concreet voorbeeld.

II. De zaak "Prestige" te Tessenderlo

4. "The Prestige Group Limited", een Engelse vennootschap met maatschappelijke zetel te Londen, opende eind 1966 een produktie-eenheid in Tessenderlo voor de fabricage van niet-elektrische huishoudtoestellen (keukengerei). Om de voordelen van de expansiewetten te genieten had de firma in 1964 een aanvraag ingediend. Op een investeringskapitaal van 140 miljoen werd door de N.M.K.N. een lening toegestaan van 112 miljoen tegen een interest van 6,8 %, terugbetaalbaar in verschillende schijven. Voor een eerste schijf van 69,5 miljoen werd voor een periode van drie jaar een rentesubsidie verleend van 3 %. Bovendien kreeg de firma gedurende een periode van vijf jaar vrijstelling van belastingen op de drijfkracht, het tewerkgestelde personeel en van onroerende voorheffing en een toelage voor de opleidingskosten van het personeel (Deze gegevens zijn gebaseerd op de krantenverslagen en door diverse organisaties verstrekte gegevens).

5. Op 24 november 1975 deelde de directie van het bedrijf aan de ondernemingsraad mede dat zij de beslissing had genomen het bedrijf te Tessenderlo te sluiten. 's Anderendaags bracht zij hiervan eveneens het Nationaal Paritair Comité voor de metaal-, machine- en elektrische bouw op de hoogte.

Als voornaamste reden werd aangevoerd de te hoge produktiekosten waardoor de produkten niet meer tegen concurrentiële prijzen op de Europese markt konden worden gebracht. Tussen 1970 en 1975 zouden, volgens de directie, de produktiekosten van bepaalde produkten met meer van 94 % en de loonkosten met 126 % gestegen zijn. De hierdoor onvermijdelijke daling had tot gevolg dat de produktie niet meer in overeenstemming was met de hoge vaste bedrijfskosten. Een vereiste prijsdrukking om opnieuw een plaats op de markt in te nemen zou in 1976 het verlies op 19 miljoen frank en in 1977 op 31 miljoen frank brengen.

Dit leek de directie te Londen een onhoudbare situatie, te meer daar zij in het Verenigd Koninkrijk gelijkaardige produkten zou kunnen vervaardigen

tegen een aanzienlijk mindere en op de Europese markt concurrerende prijs.

De produktie te Tessenderlo zou beëindigd worden tegen 31 januari 1976; de 121 arbeiders en 57 bedienden zouden worden opgezegd; er zou een bijzonder bureau worden ingericht om de wedertewerkstellingsmogelijkheden te onderzoeken.

Het nationaal paritair comité voor de bedienden van de metaalfabrikatennijverheid kon op 16 december 1975 geen eenparigheid bereiken om de aangevoerde redenen als redenen van economische aard te erkennen, die het opheffen van de wettelijke bescherming van acht bedienden zouden rechtvaardigen.

Hetzelfde standpunt was vroeger reeds ingenomen door de vakbondafgevaardigden tijdens besprekingen op het Staatssecretariaat voor Streekeconomie. Dezen waren ten eerste verontwaardigd over de wijze waarop de sluitingsbeslissing werd bekendgemaakt, nu er voordien nooit iets medegedeeld was nopens moeilijkheden noch aan de ondernemingsraad, noch aan de vakbonddelegatie. Integendeel bevestigde de directie steeds dat er winsten werden geboekt en wel in 1971: 3.000.000 fr.; in 1972: 15.500.000 fr.; in 1973: 22.500.000 fr.; in 1974: 13.000.000 fr.

Na de bekendmaking ontstond onmiddellijk onrust onder de werknemers en daalde de produktie.

Op 10 december 1975 gaat het bedreigde personeel over tot bezetting van het bedrijf. Na acht weken werd door de voltallige personeelsvergadering besloten de produktie opnieuw op te nemen en dit in eigen beheer. Er werd normaal gewerkt gedurende een uur per dag. De eigen produkten werden afgezonderd van de andere voorraden en de verkoop ervan was reeds bij de aanvang een succes.

Kort voor de sluitingsdatum, 31 januari 1976, weigerde de directie van Prestige de door de staatssecretaris van Streekeconomie voorgestelde staatssteun. Op 1 februari 1976 waren de bezetters zonder werkgever. Er werd een V.Z.W. "De Verenigde Werknemers van Prestige" opgericht, waarvan de statuten verschenen in de bijlage van het *Belgisch Staatsblad* van 19 februari 1976 en waarvan het doel luidde: "Werk te verschaffen aan werknemers die getroffen zijn door sluiting van onderneming en daarom te doen al wat nodig is, produceren en verkopen van keukengerief, met inbegrip van al de activiteiten die hierop rechtstreeks of onrechtstreeks betrekking hebben."

In de loop van februari 1976 betaalde de directie de vergoedingen voor opzegging en contractbreuk uit. Zij vroeg de staatssecretaris voor Streekeconomie zijn invloed aan te wenden om de bezetting en produktie in eigen beheer van de werknemers te doen stopzetten. Hierop werd echter niet ingegaan omdat de staatssecretaris bij zijn standpunt

bleef dat het in de bestaande economische situatie beter was de onderneming te Tessenderlo open te houden.

Met een dossier, getiteld: "Feiten tegen gecijfer", poogden de werknemers aan te tonen dat de voor de sluiting ingeroepen economische motieven niet gegrond waren. Uit een gevonden directiedocument bleek dat bepaalde produkten waarvan de verkoopprijs af-fabriek 100 fr. bedroeg aan de groothandelaars werden verkocht voor 350 fr., dit ten gevolge van zeer hoog geschatte handelskosten en verschillende winstmarges. Anderzijds zou op de zeer dure verpakkingen ongeveer 4,6 miljoen per jaar gespaard kunnen worden. Ook zou een overdreven deel van de financiële last van Prestige-Engeland door Tessenderlo gedragen worden. Ten slotte stelden de werknemers het feit aan de kaak dat de grondstoffen voor Tessenderlo tegen veel te hoge prijzen via Engeland werden geleverd.

Volgens berekeningen van de werknemers zou door besparingen en hieraan gekoppeld een investering van 30 miljoen fr., aan de tot 1975 rendabele onderneming, een verzekerde toekomst gegeven kunnen worden. Ze wezen erop dat de Britse maatschappij echter liever 56 miljoen sluitingskosten spendeerde welke ze in vermindering bracht van de in 1975 door haar groep geboekte winst van 178,2 miljoen B.F.

7. De V.Z.W. "De Verenigde Werknemers van Prestige" nam zoveel mogelijk de functie van werkgever over.

Ze betaalde de werknemers een loon dat minstens gelijk was aan het laatste uitbetaalde loon door "The Prestige Group". Zij had een inschrijving genomen bij de R.M.Z. en de bijdragen evenals de premie van de arbeidsongevallenverzekering betaald.

Op 20 februari 1975 deed de V.Z.W. een notificatie overeenkomstig art. 28^{quater} van de gecoördineerde wetten op de arbeidsovereenkomst aan de R.V.A. van een schorsing van de arbeidsovereenkomst der arbeiders om economische redenen, ingaande op 1 maart 1976 en lopende tot 26 maart 1976. De R.V.A. heeft de vraag of de V.Z.W. wel degelijk als werkgever kon worden beschouwd positief beantwoord en de geplande periode van schorsing, die uiteindelijk slechts liep van 8 tot 19 maart 1976, voor de betrokken werknemers erkend als een vergoedbare periode van gedeeltelijke werkloosheid. Verder vroeg de V.Z.W. haar opname bij het bevoegd Paritair Comité en in Congémétal, het vakantiefonds voor arbeiders in de metaalsector. Op basis van de rechtspraak (Arbh. Brussel, 25 maart 1974, *J.T.T.*, 1974, 234) waarin geoordeeld wordt dat een V.Z.W. niet als een nijverheids- of handelsonderneming kan worden beschouwd, en derhalve niet ressorteert onder een van de paritaire comités

opgericht ter uitvoering van de Besluitwet van 9 juni 1945, werd dit verzoek tot opname afgewezen.

8. Ondertussen had "The Prestige Group Limited" op 20 februari 1976 de V.Z.W. De Verenigde Werknemers van Prestige gedagvaard in kort geding voor de voorzitter van de Rechtbank van Koophandel te Hasselt met de eis aan de V.Z.W. verbod op te leggen nog goederen, eigendom van The Prestige Group of geproduceerd met haar toebehoren of grondstoffen, te verkopen.

Bij beschikking van 1 maart 1976 werd deze eis op grond van art. 54 van de Wet van 14 juli 1971 op de handelspraktijken toegewezen.

De uiterst summier gemotiveerde beschikking, hetgeen onlangs nog door prof. W. Van Gerven kritisch werd onderzocht (W. Van Gerven, "Bedrijfsbezetting en verkoop in eigen beheer door werknemers van de onderneming", R.W., 1976-77, 65 e.v.), werd door de vakbondafgevaardigden, beheerders van de V.Z.W., naast zich neergelegd, omdat de op dat ogenblik verkochte goederen uit zelf gekochte grondstoffen werden vervaardigd.

Er werd overigens niet langer geproduceerd onder de merknaam Prestige.

Na twee weken gedeeltelijke werkloosheid, erkend door de R.V.A., werd het werk op 22 maart 1976 hervat door 92 werknemers. Er was zelfs een ingenieur in dienst genomen door de V.Z.W. om de vernikkelingsafdeling gaande te houden.

De machines waren nochtans enkele dagen voordien op bevel van de onderzoeksrechter te Hasselt verzegeld. De zegels werden verbroken en de machines opnieuw in werking gesteld.

De produktie bleef aldus lopen tot uiteindelijk in de loop van de maand juli 1976 een akkoord werd bereikt waardoor aan de bezetting en de produktie met verkoop in eigen beheer, een einde werd gemaakt.

In dit akkoord werd enerzijds een onmiddellijk geldende regeling uitgewerkt in verband met de sluitingspremies, de vakantieregeling, de werkloosheid en de stopzetting van iedere gerechtelijke vervolging. Bovendien werd overeengekomen dat de gewestelijke ontwikkelingsmaatschappij reeds in september 1976 de eerste fase van een onderzoek over de mogelijkheid om in dezelfde streek een gelijkaardig bedrijf op te richten, zou afsluiten.

III. *Bedrijfsbezetting, sociaal-economische harmonie en de rechtspraak*

9. Het is verre van mij te beweren dat deze zaak "Prestige" een modelbedrijfsbezetting was. Alle bedrijfsbezettingen verschillen van elkaar zowel wat de motieven als wat de modaliteiten betreft.

Het verhaal van de bezetting te Tessenderlo is nochtans belangrijk, omdat juist de publieke opinie

of beter de maatschappelijke opvatting die de basis vormt voor juridische oordelen — W. Van Gerven noemt ze de "onderliggende overtuiging" — gevormd wordt in contact met dergelijke gevallen.

Het is maar op basis van de concrete omstandigheden en niet op grond van een theorie dat een bepaald feit door de gemeenschap of door een deel ervan als maatschappelijk goed ervaren wordt, als billijk en dus als te rechtvaardigen.

Men kan de vraag stellen waarom uiteindelijk een feit als goed of als af te keuren wordt ervaren. In de gemeenschap van de staatsburgers leeft er als het ware een beeld van wat ze zelf willen worden. Er is een collectief verlangen om zich als gemeenschap volgens een bepaald model dat als streefdoel geldt, te organiseren. Dit streefdoel is het beeld van harmonie waarin de gemeenschap hoopt rust te vinden voor de conflicten die in haar leven tussen de verschillende groepen of individuen met tegenstrijdige belangen. Terzelfder tijd echter kan ze dit beeld van harmonie slechts stapsgewijze benaderen en realiseren door elk conflict zo mogelijk op te lossen op die wijze die het best met het harmoniebeeld in overeenstemming is te brengen.

Dit is niet enkel zo op politiek vlak — denk maar aan de weg die wij afleggen via communautaire conflicten en diverse plannen voor staatshervorming naar een harmoniebeeld voor de staatsstructuren — maar ook op sociaal-economisch vlak.

10. In de publieke opinie van de gemeenschap leeft er aldus een beeld van een harmonieus sociaal-economisch bestel. Dit totaal beeld is niet noodzakelijk zeer scherp en duidelijk gedefinieerd. Wel zijn er een aantal vrij concrete gegevens die in het sociaal denken naar dat harmoniebeeld toe, vaststaande waarden worden.

Het zijn gegevens waarrond de verschillende belangengroepen dynamisch gaan denken en aldus het statische sociaal-economisch profiel zoals het op een bepaald ogenblik in de wettelijke reglementering vastligt, overschrijden. Ook al zijn die gedachten zelf nog uiteenlopend, toch is een richting in het denken duidelijk voelbaar.

Zo zouden we als duidelijk voelbare dynamische gedachten naar het beeld van sociaal-economische harmonie toe, kunnen vermelden :

1° dat zo de Staat bepaalde voordelen verstrekt aan privé-personen of instellingen, dezen een verantwoording aan de gemeenschap verschuldigd zijn ;

2° dat een arbeidsplaats bescherming behoeft en zoveel mogelijk beveiligd moet worden ;

3° dat de mening van de werknemers in een bedrijf niet genegeerd kan worden, hun vertegenwoordigers zeker niet mogen worden misleid en er integendeel een georganiseerde inspraak moet zijn ;

4° dat multinationale ondernemingen niet zo

maar aan economische kolonisatie mogen doen ;

5° dat produktiegoederen een andere bestemming hebben dan consumptiegoederen ;

6° dat het investeringsrisico vergoed moet worden.

Wanneer dan in een bepaald geval een multinationale onderneming uit louter eigen belang een beslissing neemt tot sluiting van een bedrijf waarvan niet bewezen is dat het noodzakelijk verlies-latend zal worden, zonder hieromtrent vooraf de mening in te winnen van diegenen die rechtstreeks bij deze beslissing betrokken zijn en zonder te luisteren naar voorstellen van overheidswege, dan ervaart men als gemeenschap een dergelijke beslissing tegen de achtergrond van het evoluerende denken als strijdig met de globale richting die dit denken uitgaat.

De actie van de betrokken werknemers om de uitvoering van deze beslissing te voorkomen of de gevolgen ervan ongedaan te maken, zal dan ook als toelaatbaar aangevoeld worden wanneer deze actie enerzijds effectief schijnt te kunnen zijn, d.w.z. gericht op een redelijke oplossing die in de lijn ligt van de sociale evolutie en bovendien in de mate van het mogelijke ordelijk verloopt, met de nodige eerbied voor de personen en goederen die erbij betrokken zijn, d.w.z. zonder andere harmoniebeelden die in de gemeenschap leven te storen.

Als dit aanvoelen er eenmaal is kan men wel nog van mening verschillen over de wijze waarop de actie georganiseerd wordt en over de juridische implicaties ervan, maar de actie zal als positief aanvaard worden, als opbouwend, als gericht op het bereiken van het harmonisch sociaal bestel.

Hoe men ook over eigendomsrecht en medezeggenschap binnen de ondernemingen denken mag, men zal toegeven dat een beslissing als die van de directie van The Prestige Group storend werkt in de sociale harmonie die *vandaag* in onze gemeenschap als resultante van alle individuele betrachtingen, nagestreefd wordt.

De bedrijfsbezetting en produktie in eigen beheer door de werknemers van Prestige was duidelijk gericht op herstel van de geschonden harmonie. Daarbij deden zich globaal gezien geen feitelijkheden voor die als een destructieve aanslag op personen of goederen kunnen worden beschouwd.

Deze bedrijfsbezetting was daarom belangrijk : de zaak Prestige - Tessenderlo laat toe met voldoende zekerheid te stellen dat een bedrijfsbezetting en produktie in eigen beheer als actiemiddel in sommige gevallen een doeltreffend middel is om bepaalde fundamentele sociale belangen te vrijwaren in afwachting van een oplossing ten gronde van het geschil dat de actie uitlokte.

11. Het lijkt o.i. vanzelfsprekend dat het gebruik van een dergelijk actiemiddel aan de controle van

de rechterlijke macht onderworpen moet kunnen worden.

De rechter moet op de eerste plaats een aanvoelen hebben van wat in de gemeenschap als harmonie wordt nagestreefd en van de dynamische gedachten naar deze harmonie ; hij zal ook moeten weten dat deze harmonie via een dialectiek van conflicten gerealiseerd wordt, stap voor stap.

Zo zal hij een sociaal conflict als middel tot harmonie inwendig moeten doorschouwen en onderzoeken of de sociale harmonie die na de beëindiging van het grondgeschil verwezenlijkt zou moeten zijn, door actiemiddelen als de bedrijfsbezetting en haar omstandigheden al of niet meer is gediend.

De rechter mag immers niet uit het oog verliezen dat juist in een conflictsituatie de ongerechtigheid kan komen bloot te liggen (zie de ideeën ontwikkeld door prof. N.E.H. Van Esveld, "Harmonie of conflict in arbeidsverhoudingen", *T.V.V.S. Maandblad voor ondernemingsrecht*, 1975, 1 e.v.) en kan blijken welke stap de gemeenschap dichter zal brengen naar de beoogde harmonie.

Het is meteen duidelijk dat de rechter inderdaad een beleid kan voeren gericht op de sociaal-economische harmonie en aldus meehelpen aan de realisatie ervan.

De Belgische rechtspraak in verband met bedrijfsbezetting is nog eerder schaars. Door verschillende auteurs werd deze rechtspraak onderzocht en het is niet mijn bedoeling dit onderzoek over te doen. Kenschetsend is wel dat meerderen hun onderzoek doen vanuit een geëngageerd standpunt. Voor *België* : G. Desolre, "Staking en bezetting in het Belgisch Arbeidsrecht, de recentste evolutie", *Instituut voor Arbeidsrecht, Bulletin 5*, 1974, 89 e.v. ; B. Antoine, "Fabrieksbezettingen zijn ongeoorloofd", *Maandschrift Fabrimetal*, 1971, nr. 8, p. 40 e.v., J. Geunen, "A propos des occupations d'usine", *Bulletin Fondation André Renard*, januari 1976, p. 19 ; J. Gennen, "Les magistrats et la grève", *Bulletin Fondation André Renard*, februari 1976, p. 17 ; M. Taquet en Cl. Wantiez, "Occupation d'entreprises et droit social", *Le Soir*, 7 en 8 maart 1976 ; J. Piron, "De la légitimité de certains moyens de pression dans les conflits sociaux", *J.T.T.*, 1976, 193 e.v. ; W. Van Gerven, o.c., R.W., 1976-77, 65 e.v. Voor *Frankrijk* : Y. Saint-Jours, "L'occupation des lieux de travail accessoirement à la grève", *Droit social*, 1974, 135 ; P. Roux, "L'occupation des lieux de travail et la séquestration de personnes", *Droit social*, 1975, 359 e.v. ; M. Choisez, "La grève avec occupation des lieux de travail devant le juge des référés", *Droit social*, 1975, 367 e.v.).

Opmerkelijk is dat zowel correctionele als burgerlijke en sociale rechtbanken aan de thans bestaande rechtspraak hebben medegewerkt. De strafrechters hebben steeds een vrij radicaal standpunt ingenomen

en hebben naar aanleiding van de feitelijkheden die ze moesten beoordelen de bezetting zelf als onwettig beschouwd en wel omdat het een inbreuk is op het eigendomsrecht en de vrijheid van arbeid (zie o.a. Hof Luik, 4e Kamer, 26 juni 1975 en Corr. Nijvel, 2e Kamer, 27 februari 1976).

Zij hebben de bezetting steeds beoordeeld vanuit de feitelijkheden en niet omgekeerd.

Het Arbeidshof te Brussel heeft in een arrest van 5 februari 1973 naar aanleiding van het onmiddellijk ontslag door de N.V. Forges de Clabeq van een vakbondsafgevaardigde, lid van de ondernemingsraad, geoordeeld dat het stakingsrecht geen inbreuk mocht maken op de arbeidsvrijheid van alle burgers en op het eigendomsrecht van de werkgever op de gebouwen en installaties; wie ondanks het verbod de gebouwen te betreden zulks toch doet, pleegt een inbreuk op het eigendomsrecht van de eigenaars van dat gebouw waarvan een der elementen juist is de macht van de houder van dat recht de toegang tot de gebouwen te regelen.

De voorzitter van de Arbeidsrechtbank te Nijvel, rechtdoende op een eenzijdig verzoekschrift dat uitging van de N.V. Wabco te Gembloux, heeft in zijn beschikking van 11 februari 1976 het verzoek tot uitdrijving van de bezettende werknemers uit de lokalen van de N.V. Wabco afgewezen omdat het verzoek z.i. de bevoegdheid van de voorzitter van de arbeidsrechtbank te buiten ging. Immers, zoals het geformuleerd is eist het een onderzoek naar de wettigheid van een bezettingsactie. Dit onderzoek meende de voorzitter niet te kunnen doen. De bezetting is, aldus de voorzitter, een norm van staking en de wijze van staken is onafscheidelijk verbonden aan het principe zelf van de staking. Een staking is een aspect van een arbeidsgeschil en het is dus aan de arbeidsrechtbank zelf erover te oordelen.

Het komt wel eigenaardig voor dat tot nog toe het meest sociale standpunt blijkbaar ingenomen werd door de Rechtbank van Koophandel te Nijvel die in haar vonnis van 19 december 1974 de bedrijfsgoederen van de failliet verklaarde N.V. Sablière Marchand te Braine-le-Château, overdroeg aan een comité van arbeiders. Onder toezicht van een curator en een expert werden aldus beheer en productie voortgezet in het kader van art. 475 Faillissementswet (zie J.T., 1975, 428).

Hiermede nam deze rechtbank weer de idee op, uitgewerkt eveneens door een rechtbank van koophandel en wel die van Antwerpen in een vonnis van 17 juli 1958, dat reeds herhaalde malen besproken werd (zie M. Storme, o.c., p. 19; R.C.J.B., 1959, 359, met noot van De Bersaques). De aanleiding tot dit vonnis was geen bedrijfsbezetting maar een familie-vete. De rechtbank was van oordeel dat, nu het bedrijf, dat $\pm$ 200 werknemers tewerkstelde, aan familiale twisten dreigde ten onder te gaan, er maat-

regelen genomen moesten worden waardoor de voortzetting van het bedrijf verzekerd zou worden in het belang van iedereen en vooral van de tewerkgestelde arbeiders en bedienden die hierin een maatschappelijk bestaan vinden. Uitdrukkelijk stelde de rechtbank hierbij dat welke nijverheid of handelsinstelling ook ontegensprekelijk een deel uitmaakt van het nationaal patrimonium, en het bestaan of het voortbestaan van dit nationaal patrimonium niet onderworpen kan worden aan de twisten tussen vennoten, onverschillig of die familieleden zijn of niet.

Dit vonnis moge op zichzelf reeds een bewijs zijn van het bestaan van dynamische gedachten naar een sociaal-economisch harmoniebeeld toe, gedachten die door de voorzitter van de Rechtbank van Koophandel te Hasselt niet onmiddellijk gevoeld werden toen hij met de zaak Prestige geconfronteerd werd (R.W., 1976-77, 104).

De kritiek die prof. Van Gerven op de beschikking van 1 maart 1976 heeft geformuleerd, kan m.i. in zijn algemeen principe, nl. dat door zich zuiver juridisch-exegetisch op te stellen de rechter een weinig doordacht beleid voert, gelden voor het grootste deel van de rechtspraak betreffende bedrijfsbezettingen.

12. In de Franse rechtspraak betreffende bedrijfsbezettingen, die veel omvangrijker is dan de Belgische, tekent zich, vooral sinds 1974, een merkwaardige evolutie af.

De Franse werkgevers hebben vaak een beroep gedaan op de verschillende voorzitters van de tribunaux de grande instance, om, dank zij een procedure in kort geding, een bezetting van lokalen door hun werknemers te breken.

De voorzitters hebben zich aanvankelijk zonder meer steeds bevoegd geacht, vaak zelfs zonder van urgentie gewag te maken, om een bevel tot uitdrijving te verlenen en de bedrijfsbezettingen te doen stopzetten. Ze beschouwden ze als een "voie de fait" waardoor op flagrante wijze het eigendomsrecht van de werkgever en de individuele arbeidsvrijheid geschonden worden. Zij werden hierin gevolgd door de hoven van beroep (zie o.a. Hof Pau, 30 juni 1970, *Droit social*, 1970, 550; Trib. gde. inst., réf., Lyon, 16 februari 1972, *Jurisp. Soc.*, nr. 316, 161, en de aangehaalde rechtspraak). Uitzonderlijk werd geweigerd de uitdrijving te bevelen uit plaatsen die niet voor de uitoefening van arbeidsprestaties bestemd waren (aldus Trib. gde. inst., réf., Valence, 15 februari 1972, *Gaz. Pal.*, 1972, I, Somm., 36).

In 1974 komt er een kentering. Verschillende rechters in kort geding zullen niet langer automatisch de uitdrijving van de bezetters bevelen.

Aldus stelde de voorzitter van het Tribunal de grande instance de Paris bij beschikking van 18

juni 1974 als voorwaarde om tot de evacuatie van de bezetters over te gaan, dat de lonen aan de werknemers verschuldigd, gestort zouden worden onder de controle van een gerechtsdeurwaarder, aan wie tevens opdracht gegeven werd informatie omtrent het bedrijf in te winnen ten behoeve van de rechtbank die later over de grond van het geschil zou moeten oordelen (besproken door Marianne Choisez, *o.c.*, p. 371).

Meer en meer wordt echter gebruik gemaakt van de bijzondere bevoegdheden die aan de voorzitters in kort geding toegekend worden bij de hervorming van de Code de procédure civile door de decreten van 9 september 1971 en 17 december 1973. In een eerste beschikking wordt een expert belast met de opdracht de omstandigheden van het geschil te bestuderen, informatie te verstrekken en contact op te nemen met de arbeidsinspecteur met het doel de werkgever tot onderhandelingen te bewegen. De deskundige dient zijn verslag binnen een termijn van acht dagen tot een maand neer te leggen. Pas dan zal de voorzitter in een tweede beschikking al of niet de uitsluiting bevelen, al naar gelang van zijn appreciatie van het geheel der omstandigheden.

Door de toepassing van deze "procedure in twee tijden" weigeren de voorzitters het bevel tot uitsluiting los te zien van de redenen die aanleiding geven tot de bezetting en stellen zij het recht op collectieve onderhandelingen minstens op gelijke hoogte met het eigendomsrecht.

In verschillende beschikkingen vindt men aldus de idee terug dat een bezetting die tot doel heeft de werkgever het principe van onderhandelingen te doen aanvaarden, niet noodzakelijk onrechtmatig is. Zij wordt het pas wanneer de werkgever zich niet langer systematisch tegen onderhandelingen verzet, (zie in die zin Trib. gde. inst. Paris, 12 maart 1974, *Droit social*, 1974, 783).

Door twee belangrijke beschikkingen van de voorzitter van het Tribunal de grande instance de Grenoble, nl. van 5 april 1974 en 16 oktober 1974, werd een werkelijke ommekeer van de principes bewerkt: de geoorloofdheid van een staking met bedrijfsbezetting wordt de regel, de ongeoorloofdheid de uitzondering.

Enkel het misbruik van de bezetting, d.w.z. de zware aantasting van het eigendomsrecht of van de individuele vrijheid van arbeid zou de bezetting onrechtmatig kunnen maken, omdat, volgens de voorzitter, het nodige respect van het eigendomsrecht verzekerd is, zolang geen schade of vernieling aangericht wordt (zie Marianne Choisez, *o.c.*, p. 373).

De voorzitters van de tribunaux de grande instance pogen aldus een bijdrage te leveren tot het herzien van de waardeverhoudingen van het burgerlijk recht en het sociaal recht en wel door het eigen-

domsrecht en de sociale rechten een gelijke plaats toe te kennen.

Volgens deze nieuwe rechtspraak is een bedrijfsbezetting die de concretisering van de collectieve rechten der arbeiders op staking en op onderhandelingen tot doel heeft, en niet de aantasting van eigendom en arbeidsvrijheid, geoorloofd; het gemene recht biedt voldoende mogelijkheden om de werkgever en de niet-bezetters te beschermen tegen misbruiken en ongeregeldheden.

De hoven van beroep weigeren voorlopig nog deze tendens in de presidentiële rechtspraak te volgen en vaak worden beschikkingen waarin onderzoeksmaatregelen bevolen worden, tenietgedaan, formeel op grond van een enge interpretatie van artikel 112 van het decreet van 17 december 1973 betreffende de bevoegdheden in kort geding (aldus Hof Parijs, 25 juni 1975, *Jurisp. Soc.*, nr. 352, p. 235: "Considerant qu'aux termes de l'article 112 du décret du 17 décembre 1973 le juge ne peut prescrire une 'consultation' que sur 'une question purement technique'; qu'ainsi, à tort, un consultant a été chargé, avant dire droit, de recueillir des éléments de fait relevant du domaine des 'constatations'; qu'il échet en conséquence, d'infirmer l'ordonnance entreprise sans qu'il y ait lieu d'apprécier l'objet de la consultation prescrite").

Toch is het duidelijk dat in Frankrijk door vele magistraten gezocht wordt naar een weg om beslissingen te nemen die verantwoord zijn vanuit de sociale werkelijkheid waarin een conflict ontstaat.

IV. De juridische grondslag van de bedrijfsbezetting als actiemiddel

13. Bedrijfsbezetting en productie in eigen beheer zijn op de eerste plaats actiemiddelen, waarmee de werknemers beogen van een welbepaalde sociaal-economische toestand over te kunnen stappen naar een nieuwe sociaal-economische toestand. Het actiemiddel beoogt steeds de oplossing van een conflict-situatie naar een meer harmonische situatie toe.

De modaliteiten van het actiemiddel kunnen verschillen. De rechter zal kunnen oordelen of het actiemiddel zelf, nl. de bezetting, en de feitelijke organisatie ervan, toelaatbaar zijn.

Ze zullen dit klaarblijkelijk zijn als de conflict-situatie waarin de noodzaak voor de werknemers om tot een actie over te gaan is gegroeid, duidelijk kan worden aangevoeld als in strijd met de dynamische gedachten waarover we het daarnet hadden, waarlangs het in de maatschappij levende harmoniebeeld gerealiseerd wordt en in de mate dat bovendien het actiemiddel zelf aan de opbouw van dit harmoniebeeld meewerkt.

Aldus zullen, tenzij zeer uitzonderlijke omstandigheden zulks zouden wettigen, vrijheidberoving van personen, of vernieling van bedrijfsgebouwen,

produktiegoederen of stocks, moeilijk als toelaatbaar kunnen worden beschouwd, omdat ze niet als opbouwend voor het sociaal-economisch harmoniebeeld aanvaard kunnen worden. Aldus zal een bezetting van lokalen en het opnemen van boekhoudkundige stukken of klantenfiches als "oorlogsbuit" slechts wel als toelaatbaar beschouwd kunnen worden, wanneer hierdoor de uitvoering van bepaalde conflictverwekkende beslissingen van de werkgever kan worden verhinderd en de realisatie van het harmoniebeeld op bedrijfsschaal kan worden bevorderd.

Het is geenszins onze bedoeling een soort theorie uit te werken, gebaseerd op het principe dat het doel de middelen wettigt en die dan per individueel geval wordt uitgewerkt volgens een louter subjectief aanvoelen.

Integendeel, o.i. bestaat er een duidelijke, objectieve juridische grond die juist het gebruik van de bedrijfsbezetting en de produktie in eigen beheer als een specifiek actiemiddel naar een harmoniebeeld toe wettigt.

Aangezien, zoals uit de feiten die we onderzoeken is gebleken, de bedrijfsbezetting in haar verschillende vormen meestal in verband te brengen is met een streven naar behoud van arbeidsplaatsen ofwel met een streven naar verbetering of wijziging van arbeidsomstandigheden of -verhoudingen, verwijst de bedrijfsbezetting onmiskenbaar naar het recht op arbeid en de realisatie ervan.

Dit begrip "recht op arbeid" zullen we als uitgangspunt nemen van ons bezinnend zoeken naar de reden waarom een bedrijfsbezetting niet alleen sociaal-economisch maar ook juridisch toelaatbaar kan zijn.

1. *Recht op arbeid*

14. Het recht op arbeid is een recht dat, ook al is het niet in onze Grondwet opgenomen, door het Europees Sociaal Handvest van 18 oktober 1961 als fundamenteel wordt erkend. (Het Europees Sociaal Handvest werd tot op heden door België nog niet geratificeerd.)

Dit "recht op arbeid" is een subjectief persoonlijkheidsrecht (extra-patrimoniaal), dat zoals elk subjectief recht, aan de houder ervan tevens een vorderingsrecht geeft t.o.v. degene in wiens hoofde dit recht een verplichting schept.

Het "recht op arbeid" als fundamenteel recht van de staatsburger, schept in hoofde van de gemeenschap de verplichting zich aldus te organiseren dat elke staatsburger de mogelijkheid krijgt door arbeid zichzelf te realiseren en in het leven te voorzien van zichzelf en van degenen die te zijnen laste zijn (zie François Rigaux, *Introduction à la science du droit*, pp. 202-203).

Het recht op arbeid is o.i. een zeer algemeen geldend recht, geen voorrecht van de werknemers.

Recht op arbeid is immers niet gelijk aan "recht op arbeid in dienstverband". Bedoeld wordt de menselijke arbeid in zijn verschillende vormen en dus het recht een zelfstandige bedrijvigheid uit te oefenen.

Dit recht op arbeid impliceert dan ook de keuzemogelijkheid tussen de verschillende vormen van arbeid.

De Staat dient er derhalve voor te waken dat deze keuzemogelijkheid reëel bestaat: zowel de zelfstandige arbeid als de arbeid in ondergeschikt verband moeten op een dergelijke manier georganiseerd worden, dat het werkelijk mogelijk is zich als mens in een van deze vormen van arbeid te ontplooiën, zowel geestelijk als materieel.

Dit persoonlijkheidsrecht, dit extrapatrimoniale recht, moet, om zijn doel te bereiken, o.m. omgezet worden in patrimoniale rechten, in vermogensrechten. M.a.w. de concretisering van het recht op arbeid heeft plaats binnen het ruime kader van de economisch-sociale wetgeving en het traditionele verbintenissenrecht.

De staat zal zijn verplichtingen voortspruitend uit het recht op arbeid volledig voldoen, wanneer hij elk van zijn burgers op gelijke wijze de mogelijkheid biedt op grond van zijn arbeid economisch waardeerbare vorderingen te laten gelden. Dit kan zijn ofwel tegenover diegene die het produkt van zijn arbeid of dienst opneemt — dat zal zijn wanneer men zijn arbeid als zelfstandige presteert — ofwel tegenover diegene die aan derden produkten of diensten kan aanbieden dank zij de arbeid die men als werknemer in zijn dienst heeft gepresteerd.

15. Het recht op arbeid kan aldus rechtstreeks gerealiseerd worden zonder dat tussen de verplichting van de Staat en het recht van de burger, een derde als tussenschakel staat, d.w.z. door middel van zelfstandige arbeid.

Het recht op arbeid kan ook onrechtstreeks gerealiseerd worden, nl. wanneer tussen de burger die aanspraak maakt op arbeid en de staat het vrije initiatief van een werkgever staat, d.w.z. van iemand die aanspraak maakt op arbeid en de Staat het vrije om in zijn dienst en onder zijn gezag arbeid te verrichten en dit tegen een vergoeding, loon genoemd.

Dit is arbeid in ondergeschikt verband.

Dit houdt o.m. in:

1° Dat de zelfstandige arbeid, voortkomend uit privé-initiatief, steeds als waardevol beschermd moet worden (wat zeker niet strijdig is met reglementering), omdat hij de rechtstreekse uitleg is van het waardevol verlangen van de mens zichzelf als persoon te ontwikkelen met de geestelijke en materiële middelen waarover hij beschikt.

2° Dat diegene, die als werkgever een beroep wil doen op diensten van een medeburger door middel van arbeidscontracten, een taak van de gemeenschap op zich neemt nl. honorering van het recht op arbeid. Hij zal dan ook moeten aanvaarden dat de gemeenschap op deze werkverschaffing controle uitoefent, bijvoorbeeld door dwingende bepalingen die de arbeidscontracten regelen. Hij zal bij het sluiten van arbeidscontracten moeten inzien dat hij op zich de verantwoordelijkheid neemt dat diegene, die in zijn dienst werkt, zich als mens zowel geestelijk als materieel kan ontplooien. M.a.w. hij zorgt niet enkel meer voor zichzelf, maar vervult een sociale taak die zijn initiatief in een volledig nieuw perspectief plaatst.

2. De onderneming : sociale en economische functie

16. In het spanningsveld van de menselijke mogelijkheden en behoeften situeert zich het ontstaan van de "onderneming" en wel door de vruchtbare inwerking van de initiatiefnemende mogelijkheid op de vragende behoefte. De inwerking is dubbel.

Immers, zo we de werkgever als initiatiefnemer beschouwen, is hij toch ook terzelfder tijd "behoefte", aangezien hij voor de uitwerking van zijn initiatief aangewezen is op anderen die over de daartoe vereiste middelen, vaardigheid en kracht beschikken.

Beschouwen we de werknemer als werkzoekende en aldus als behoeftige, dan is hij toch ook degene die zich met al zijn menselijke vermogens, zijn kennis en bekwaamheid, uit eigen initiatief verworven, aanbiedt.

Het is vanuit dit wederzijds initiatief dat de onderneming ontstaat als een gemeenschappelijk medium tot behoeftenbevrediging. M.a.w. de intermenselijke relatie is de basis waarop de onderneming is gebaseerd. Meer nog, in de onderneming worden de individuen gemeenschap.

Ze leren er dat, door hun arbeid in een georganiseerd verband te presteren en deze af te stemmen op een specifieke behoeftenbevrediging van de gemeenschap, zijzelf zich kunnen ontplooien en dit dank zij de morele en materiële erkenning als mens door de gemeenschap. Deze erkenning drukt zich enerzijds uit in maatschappelijke waardering (moreel) en anderzijds in een geldelijke vergoeding (materieel). Met deze beide kan het individu zijn plaats innemen in de gemeenschap.

Het individu voelt derhalve dat de plaats die hij als mens inneemt in het basisverband dat de onderneming is, een afspiegeling is van de plaats welke hij als mens in de maatschappij krijgt.

De intermenselijke relaties binnen de onderneming tussen de enkelingen onderling zijn de basisrelatie die de maatschappij opbouwen en zulks in

fasen van collectivisering. De individuele verhoudingen van arbeider A tot de ploegbaas B, van de ploegbaas B tot het kaderlid C, van het kaderlid C tot de directeur D en van de directeur D tot zijn secretaresse E enerzijds en tot de beheerder F anderzijds enz., zijn concrete basisgegevens van de samenwerking in de onderneming.

Al deze individuele verhoudingen bezinken als het ware tot collectieve verhoudingen onder invloed van de ervaring dat sommige individuen vanuit de positie die ze in de onderneming hebben, gelijke belangen hebben.

Zo ontstaan de collectieve sociale verhoudingen binnen de onderneming. Ook deze sociale verhoudingen zijn op hun beurt basisrelaties waarop zich sectorieel, regionaal of zelfs nationaal door bestendige uitbreiding van belangengelijkheid, structurele sociale verhoudingen zullen vormen.

De structuur van de maatschappij wordt daarom vanuit de basis bepaald door de concrete intermenselijke en collectieve relaties binnen elke onderneming.

De onderneming heeft aldus zeer duidelijk een sociale maatschappelijke functie. Het economisch proces binnen de onderneming is niet het uiteindelijke doel. Het is slechts het middel, maar daarom ook zeer belangrijk, waardoor het individu zich binnen de onderneming als mens, d.w.z. sociaal, kan realiseren en van daar uit ook in de maatschappijstructuur een plaats innemen.

Deze maatschappelijke opbouwende werking van de onderneming zal ik verder noemen "de sociale functie van de onderneming" en ze aldus onderscheiden van de economische functie, het middel.

Het doel van de groep binnen de onderneming wordt slechts bereikt dank zij een economisch proces dat erin bestaat met immateriële en materiële middelen, welke uiteraard schaars zijn, goederen of diensten te produceren of te distribueren, welke eveneens schaars zijn en daarom een in geld uitdrukbare waarde hebben, die mede bepaald wordt door de graad van behoefte van de afnemers van dit produkt of deze dienst.

Zolang het verschil tussen de verworven geldelijke tegenwaarde van de produkten of diensten enerzijds en de kostprijs van de middelen om ze te produceren of te distribueren anderzijds, niet negatief is, moet de onderneming haar sociale rol blijven vervullen en elk van de leden van de groep de mogelijkheid bieden zijn behoeften te voldoen (zie M. Storme, o.c., p. 25). De onderneming heeft dus niet enkel een sociaal vormende functie, maak ook een economische functie.

17. Uit dit alles volgt :

1° dat de sociale verhoudingen, gegroeid uit wederzijds initiatief en behoefte, het economisch pro-

ces voorafgaan, omdat de mens toch steeds primeert boven het produkt dat hij voortbrengt ;

2° dat het economisch proces slechts tot doel heeft de levensbehoeften van elk lid van de groep en van de groep in zijn geheel te voldoen, zodat het economisch proces niet op zichzelf zinvol is, maar wel vanuit zijn sociaal menselijke dimensie.

Het is dan ook begrijpelijk :

1° dat, zo de sociale verhoudingen binnen de onderneming tot spanningen aanleiding geven, zulks onvermijdelijk een weerslag zal hebben op het economisch proces ;

2° dat, zo het economisch proces niet aangewend wordt overeenkomstig zijn doel, nl. de behoeftenbevrediging van allen, zulks zijn weerslag zal hebben op de sociale verhoudingen binnen de onderneming ;

3° dat, zo het economisch proces om interne of externe redenen wordt stopgezet, de onderneming haar taak als sociale cel niet meer kan vervullen.

Ieder mens moet zichzelf zijn in de onderneming als sociaal nuttig kunnen ervaren en zich juist daarom als mens gerespecteerd weten.

Dit is de vuistregel voor elke onderneming ; ook voor de zelfstandige arbeider of voor de beoefenaar van een vrij beroep. Zolang dit niet wordt verwezenlijkt, zal het subjectief recht op arbeid een bron van frustraties blijven. *Zolang er geen evenwichtige beleving van sociale verhoudingen en economisch proces wordt bereikt, zal de onderneming door spanningen verstoord worden.* In een bedrijf waar optimale menselijke verhoudingen heersen, zal onrust ontstaan zowel voor de werkgever als de werknemer, zo het eindprodukt of de dienst niet meer rendabel is.

In een bedrijf dat economisch een optimaal rendement heeft, zal het hierboven geschetste evenwicht verstoord zijn, zo dit resultaat wordt bereikt met miskennis van de menselijke waardigheid van een deel van de groep.

3. De onderneming : bron van rechten en plichten

18. We hebben het begrip "eigendom" uit het civiele recht tot nu toe niet gebruikt om de werkelijkheid van de onderneming te benaderen. Onlangs nog heeft prof. F. Van Neste gewezen op de moeilijkheid om de eigendom van een moderne onderneming te analyseren en te achterhalen (zie Fernand Van Neste, "Onbehagen omtrent de eigendom", R.W., 1975-76, 2609).

Het civielrechtelijke begrip "eigendomsrecht" schiet eenvoudig te kort om de onderneming te bevatten in haar dubbele functie.

Het is evenwel eigen aan alle civilisten die zich inlaten met de analyse van de onderneming dat zij toch nog steeds gaan pogen het eigendomsbegrip als ontledingsinstrument te gebruiken.

De werkelijkheid van de onderneming als levende sociaal-economische cel van de maatschappij, overtreft het eigendomsrecht. Hoogstens kan eigendomsrecht beschouwd worden als de onderneming voorafgaand en door het feit van de onderneming omgezet in een vorderingsrecht, zoals het recht op arbeid ook omgezet wordt in een vorderingsrecht zodra die arbeid in een onderneming wordt gepresteerd.

Het eigendomsrecht van kapitaal, gebouwen en materieel, houdt op een werkelijk eigendomsrecht in civiele zin te zijn, zodra dit kapitaal, deze gebouwen en dit materieel, samen met de arbeidsprestaties van anderen, ingeschakeld worden in een economisch proces dat op de eerste plaats een maatschappelijke sociale functie heeft.

In zoverre de verschaffers van kapitaal, gebouwen en materieel op de verschaffers van geestelijke en materiële arbeidsprestaties een aanspraak kunnen laten gelden, kunnen de verschaffers van de arbeidsprestaties eveneens en met evenveel recht aanspraken laten gelden op de materiële middelen die hun voor het economisch proces ter beschikking gesteld worden.

M.a.w. juist omdat werkgevers en werknemers wederzijds voor elkaar in het kader van de onderneming door het economisch proces een sociale taak vervullen, worden hun rechten in functie van dit sociaal engagement gewijzigd : er ontstaan nieuwe rechten en plichten die naar hun aard totaal verschillend zijn van die welke in hoofde van de individuen bestonden vóór zij in de onderneming gingen samenwerken.

19. Op het ogenblik dat de onderneming ontstaat, op het ogenblik dat zij haar functie als maatschappelijk-economische cel begint uit te oefenen, krijgen de goederen (materiële of immateriële) die met de onderneming verbonden zijn voor haar goede werking, een sociaal-economische functie waardoor ze hun oorspronkelijk juridisch statuut noodzakelijkerwijze verliezen.

De individuele macht die het eigendomsrecht aan een persoon toekent met betrekking tot een bepaald goed, is immers niet verenigbaar met de sociaal-economische functie die dit goed thans moet vervullen.

Uit de analyse van het eigendomsrecht ontwikkeld door prof. Fr. Rigaux blijkt dat juist het meesterschap over de fysische elementen van een goed, gaande tot de vernietiging toe, het eigendomsrecht als macht karakteriseert t.a.v. andere rechten (o.c., pp. 206-207).

Het is dit vrije meesterschap dat ondergeschikt moet zijn aan de waarden waardoor een goed niet louter meer object is van individuele macht. Zo kan bijvoorbeeld een goed door zijn natuurlijke eigenschappen of door zijn ligging een bijzondere waarde krijgen voor de gemeenschap, welke dit goed

dan zal onteigenen, d.w.z. onttrekken aan de beschikkingsmacht van de individuele eigenaar. Net zoals het recht van de eigenaar van een geklasseerd gebouw ondergeschikt is aan de culturele waarde van dit gebouw — hij mag b.v. zijn woning niet afbreken of de gevel wijzigen; wel mag hij de woning verkopen! — zo ook wordt het eigendomsrecht van de voor de onderneming voorbehouden goederen ondergeschikt aan de sociale waarde van deze goederen.

Wanneer voor de oprichting, uitbreiding of instandhouding van een bedrijf overheidssteun werd verleend, kan zeer zeker de sociaal-economische functie van de met deze overheidssteun verworven goederen niet betwist worden.

20. De nauwe band tussen de gemeenschap en de ondernemingen, die in het hierboven geciteerde vonnis van de Rechtbank van Koophandel te Antwerpen reeds in het licht werd gesteld, wordt meer en meer door de wetgever als een maatschappelijke werkelijkheid gezien. M.i. is ook deze band tussen gemeenschap en onderneming een van die dynamische gedachten via welke het sociaal-economisch harmoniebeeld in de maatschappij groeit.

Het is wellicht de basisidee waarin het ontwerp van wet betreffende het beheer met bijstand wortelt.

In de memorie van toelichting bij het ontwerp wordt uitdrukkelijk gesteld dat het beheer met bijstand van een onderneming in moeilijkheden de juridische uitdrukking is van een economische en sociologische ontwikkeling: "Het bedrijf neemt een plaats in in de natie; het draagt bij tot het algemeen belang en is een goed dat moet worden beveiligd indien zulks mogelijk is. Het eigendomsrecht wordt tijdelijk verminderd of de uitoefening ervan opgeschort met het oog op het gemeenschappelijk welzijn."

De idee van de primauteit van het gemeenschapsbelang boven de individuele beschikkingsmacht, wordt in dit wetsontwerp ontwikkeld vanuit hoofdzakelijk economische motieven. Krachtens dit wetsontwerp kan de gemeenschap tussenbeide komen in het beheer van een bedrijf dat zich in moeilijke maar niet onherstelbare financiële toestand bevindt en waarvan de verdwijning de economie van het land of van een streek ernstig kan verstoren, doch kan worden voorkomen met inachtneming van de belangen van de schuldeisers.

Dit beheer met bijstand bestaat ofwel in het opleggen aan de bedrijfsleiding van een bepaald beleidsplan, door een deskundige opgesteld, dat erop gericht is binnen een zekere periode het economisch en financieel herstel van het bedrijf mogelijk te maken, ofwel, in geval van kennelijke onbekwaamheid van degenen die het beheer van het bedrijf voeren, of bij gebrek aan medewerking hunnerzijds, in de vervanging van de bedrijfsleiding door een commis-

saris voor beheer met bijstand, die alle bevoegdheden heeft tot het verrichten van handelingen nuttig voor de uitvoering van het plan.

Het is verheugend vast te stellen, dat een wetsontwerp voorligt waarin duidelijk wordt erkend dat het bedrijf een waarde heeft waardoor het niet louter meer object kan zijn van individuele macht.

Toch komt het ons als spijtig voor dat de inkorting van de beheersbevoegdheid van de bedrijfsleiding enkel mogelijk is om strikt economische redenen. Zoals de tekst thans is, is het duidelijk dat het bedrijf waarover het in het wetsontwerp gaat, toch nog steeds niet gezien wordt in zijn volle werkelijkheid. Het bedrijf is niet louter een economische machine: het bedrijf is cel van intermenselijke relaties rondom het economisch proces dat zelf, hoe belangrijk ook, aan deze menselijke verhoudingen ondergeschikt is.

Een juridisch instituut met zulke mogelijkheden als het beheer met bijstand zou niet van binnenuit beperkt mogen zijn door het te binden aan het louter economisch aspect van een bedrijf. Het wetsontwerp, zoals het thans is, zou bijvoorbeeld nooit de gevolgen van de beslissing van The Prestige Group, hebben kunnen verhinderen.

Het eigendomsrecht over de goederen van het bedrijf moet ingekort worden niet om economische of financiële redenen alleen, maar ook om reden van de sociale werkelijkheid die de onderneming is.

Door te stellen dat in financiële noodsituaties het individuele eigendomsrecht over een bedrijf ingekort moet kunnen worden, erkent dit wetsontwerp nog niet de sociale werkelijkheid dat het individuele eigendomsrecht *steeds* en niet enkel in financiële noodsituaties aan de hogere waarde van de onderneming is onderworpen.

We willen geenszins het belang van deze wet op het beheer met bijstand minimaliseren, vooral omdat ze, zoals we reeds constateerden, de uiting is van een belangrijke dynamische gedachte welke in de gemeenschap leeft.

Bovendien moet ze ons welke mogelijkheden er procedurieel zijn om bepaalde maatregelen te nemen in het belang van de onderneming en dit zonnodig tegen de wil van de eigenaar van het bedrijf in.

21. Door de toetreding tot de onderneming via een individuele arbeidsovereenkomst, verwerft de werknemer niet enkel een vorderingsrecht tot uitbetaling van het beloofde loon, maar moet hij tevens een vorderingsrecht verwerven tot het behoud van de werkgelegenheid, dus ook tot het behoud van de ondernemingsbestanddelen welke noodzakelijk zijn opdat de onderneming haar sociaal-economische rol zou kunnen vervullen. *Is dit niet zo, dan is de realisatie van het recht op arbeid onvoldoende gewaarborgd.* (W. Van Gerven komt tot dezelfde

bevinding in zijn artikel "Bedrijfsbezetting en verkoop in eigen beheer door werknemers van de onderneming", R.W., 1976-77, 68.)

Om haar verplichtingen voortspuitend uit het recht op arbeid te voldoen t.o.v. diegenen die in ondergeschikt verband werken, moet de staatsgemeenschap het recht van de werknemers erkennen op behoud van de ondernemingsbestanddelen en gebruik ervan overeenkomstig hun sociaal-economische functie.

Daartegenover staat dat de staatsgemeenschap ook het recht op arbeid moet waarborgen van diegenen die met zelfstandige arbeid hun bestaan zinvol willen maken. Deze waarborgen zullen verschillend zijn naar gelang van de economische positie die de zelfstandige inneemt.

Daar waar de zelfstandige door materiële en of geestelijke prestaties, al is hij werkgever, zelf ook metterdaad meewerkt aan de realisatie van het doel van zijn bedrijf, zal ook zijn recht op arbeid met aangepaste middelen beschermd moeten worden.

De goederen die hij bestemd heeft voor zijn bedrijf blijven het voorwerp van zijn persoonlijke arbeid ook al zijn ze sociaal dienstig voor de arbeid van de enkele werknemers die bij hem tewerkgesteld zijn.

Deze goederen krijgen wel een sociale bestemming maar ze zijn terzelfder tijd ook de middelen tot zelfrealisatie van de werkgever. Hieruit volgt dat het beschikkingsrecht van de zelfstandige werkgever over de bedrijfsgoederen niet zodanig mag worden ingekort dat het recht op arbeid van de werkgever minder zou gewaarborgd zijn dan dat van de werknemers.

In een kapitaalsvennootschap liggen de zaken wel enigszins anders. Van een eigenlijk recht op arbeid in hoofde van de kapitaalsvennootschap kan men moeilijk spreken, omdat de vennootschap geen zelfrealisatie via arbeid behoeft. Enkel zou men kunnen gewagen van een nood aan rendement van het geïnvesteerde kapitaal.

Het rendement van het kapitaal blijft uiteraard beschermenswaardig. Het is ook een van deze dynamische gedachten waarrond het harmoniebeeld op sociaal-economisch gebied zich moet vormen.

Het lijkt ons geenszins noodzakelijk strijdig met de belangen van de kapitaalverstrekkers aan de werknemers een vorderingsrecht toe te kennen tot behoud van de ondernemingsbestanddelen en tot aanwending ervan overeenkomstig hun sociaal-economische functie.

Immers, de uitoefening van dit vorderingsrecht zal slechts rechtmatig kunnen zijn zolang de onderneming haar rol kan blijven vervullen. Zolang echter zal er ook een evenredige vergoeding aan de kapitaalverstrekkers kunnen en moeten worden uitgekeerd. De onderneming kan slechts fungeren zo

de voordelen van het economisch proces rechtmatig over de verschillende leden van de ondernemingsgemeenschap verdeeld worden; daartoe behoren de kapitaalverstrekkers.

D.w.z. winstuitkeringen en lonen moeten beide verhoudingsgewijs aangepast zijn aan de resultaten van het economisch proces. Allerlei technieken zijn hiertoe mogelijk en ze dienen hier niet verder te worden uitgewerkt.

4. Uitoefening van deze rechten

22. Bedrijfsbezetting en produktie in eigen beheer zijn zoals we hebben gezien actiemiddelen. Welnu, deze actiemiddelen zullen door de werknemers aangewend worden als de feitelijke uitoefening van de sociale rechten die ze krachtens hun arbeidsovereenkomst hebben verworven ernstig bedreigd worden. Zeer concreet betekent dit dat bedrijfsgebouwen, produktiemiddelen, voorraden, klantenfiches enz., door de werknemers kunnen worden opgeëist of verder doelgericht aangewend, wanneer zij door de werkgever van hun sociaal doel worden afgewend of eraan onttrokken.

Op grond van wat we zojuist hebben uiteengezet kunnen we stellen dat, nu een volwaardige honorerings van het recht op arbeid de erkenning inhoudt van een vordering tot behoud van de ondernemingsbestanddelen binnen de onderneming en tot aanwending ervan overeenkomstig hun sociaal doel, juist dit subjectief recht de aanwending van bedrijfsbezettingen en produktie in eigen beheer kan wettigen, als feitelijke realisatie van dit recht wanneer het om een of andere niet rechtvaardige reden door de werkgever niet meer zou worden erkend.

Nochtans zijn bedrijfsbezetting en produktie in eigen beheer slechts verantwoord zo ook deze middelen niet in strijd met het sociaal-economisch doel van de onderneming worden aangewend. Dit houdt in dat een rechterlijke controle noodzakelijk is.

Zoals in het kader van een familiale conflictsituatie voorlopige en dringende maatregelen kunnen bevolen worden wanneer de normale gezinsverhoudingen in het belang van het gezin of van de meest behoeftigen ervan niet gehandhaafd kunnen worden tot wanneer het conflict is opgelost, zo moet ook de voorzitter van de arbeidsrechtbank voorlopige en dringende maatregelen kunnen bevelen ter bescherming van de belangen betrokken bij een sociaal conflict in een onderneming. Het ontwerp van wet op het beheer met bijstand van ondernemingen in financiële noodsituatie geeft toch aan de voorzitter van de rechtbank van koophandel een gelijkaardige aangepaste bevoegdheid.

De taak van de voorzitter van de arbeidsrechtbank is uiteraard zeer delicaat. Hij moet zich bij een dergelijk conflict laten voorlichten door een on-

partijdige deskundige of een college van deskundigen omtrent : 1° de aard van het gerezen conflict en de betrokken belangen ; 2° de pogingen ondernomen in het kader van een sociale verzoeningsprocedure ; 3° de economische en financiële situatie van het bedrijf ; 4° de verplichtingen van het bedrijf t.a.v. de overheid ; 5° de middelen die kunnen worden aangewend om het conflict op te lossen (b.v. reconversie, overlating van het bedrijf, enz.). Aan de hand hiervan zal hij zich een idee kunnen vormen of de maatregelen die van hem gevraagd worden al of niet liggen in de lijn van de dynamische sociaal-economische gedachten die in de maatschappij naar een harmoniebeeld toe groeien.

Zo moet de voorzitter, wanneer hij voldoende is geïnformeerd, op vordering van de werknemers verbod kunnen opleggen aan de werkgever bedrijfsgoederen te vervreemden of de onderneming te ontmantelen, niet te verantwoorden winsten uit te keren die het bestaan van het bedrijf economisch in gevaar brengen of de sociale verhoudingen te zeer nadelig beïnvloeden, bepaalde beslissingen genomen zonder voorafgaand overleg met de werknemersvertegenwoordigers en klaarblijkelijk strijdig met de belangen van de werknemers ten uitvoer te leggen.

Zo moet de voorzitter op vordering van de werkgever bijvoorbeeld bevel kunnen geven aan de werknemers goederen die zij bij wijze van "oorlogsbuit" in bezit hebben genomen terug in de onderneming ten dienste te stellen ; bepaalde lokalen te ontruimen wanneer zulks voor de goede werking van de onderneming in ieders belang noodzakelijk is enz.

De voorzitter zal een produktie in eigen beheer van de werknemers kunnen toelaatbaar verklaren of doen stopzetten, al naar gelang ze zijns inziens al of niet noodzakelijk is omdat de werkgever te kort schiet in zijn verplichting de werkverschaffing te verzekeren.

Daarbij zal hij onderzoeken of de belangen van de kapitaalverstrekkers en de schuldeisers van de onderneming gevrijwaard worden. Hij zal een gedelegeerde rechter of een sociale commissaris kunnen aanwijzen aan wiens controle het eigen beheer onderworpen zal zijn in het belang van alle partijen. Deze zal alle partijen verder moeten kunnen horen en hieromtrent verslag uitbrengen aan de

voorzitter, die zonodig zijn beschikkingen kan aanpassen of wijzigen.

De voorzitter kan spontaan gegroeide acties toestaan, aan voorwaarden onderwerpen of verbieden. De overtredingen van het presidentieel bevel zouden strafrechtelijk moeten gesanctioneerd worden.

23. Het is geenszins de bedoeling een bepaalde procedure als de enig mogelijke voor te stellen of deze procedure tot in de details uit te werken.

Ik wilde enkel laten aanvoelen dat als waarborg voor het recht op arbeid, het recht van de werknemers erkend moet worden om via aangepaste middelen zoals bedrijfsbezetting of produktie in eigen beheer de uit hun lidmaatschap van de ondernemingsgemeenschap voortvloeiende sociale aanspraken te laten gelden.

Dat met de erkenning van dit recht terzelfder tijd een procedure wordt ingericht om voorlopige en dringende maatregelen te doen nemen in sociale conflicten die snel en soepel doch objectief is, zal het gevoel van rechtszekerheid bij alle betrokkenen versterken. Hierdoor zouden de werkgevers inzien dat zij er alle belang bij hebben hun ondernemingsbeleid in overleg met de werknemers en de overheid uit te stippelen en uit te voeren.

De werknemersorganisaties zullen hun leden er moeten op wijzen dat slechts die objectieven nagestreefd kunnen worden die het voortbestaan van de onderneming als sociaal-economische cel niet in het gedrang brengen. Zij zullen hun leden voldoende informatie moeten geven omtrent de mogelijkheden binnen een bepaald bedrijf, willen zij zich niet onverwachts geconfronteerd zien met wilde of onverantwoorde acties die door een rechterlijk bevel verboden worden.

Patroons en werknemers moeten er zich bij dit alles meer en meer bewust van worden dat zij ten overstaan van elkaar een belangrijke taak vervullen binnen het kader van de onderneming.

Het gaat uiteindelijk om de mensen die erbij betrokken zijn : zij moeten zichzelf kunnen waar maken als mens in het belang van de gehele gemeenschap, en dit, ongeacht of ze werkgever of werknemer zijn, door de realisatie van het recht op arbeid.

Zeër zeker, dit is meer dan een prestige-zaak !

GEHOORZAAM, TOT WAAR ?

Dertig jaar geleden had het proces te Nurenberg plaats. De gelegenheid van die verjaardag wordt te baat genomen om de aandacht te vestigen op een veel te weinig gelezen boek van Jacques Verhaegen : *La protection pénale contre les excès de pouvoir et la résistance légitime à l'autorité*. (Bibliothèque de la faculté de droit de l'université catholique de Louvain, Bruylant,

1969.) De auteur, die strafrecht en strafvordering doceert aan de UCL, heeft door dit boek immers onbewust een belangrijke bijdrage geleverd tot een meer lucide ontleding van dat rechtsgeding (Zie over de Nurenbergprocessen in het algemeen : J.A. Appleman, *Military tribunals and international crimes*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1971).

Tussen 1933 en 1945 werden miljoenen onschuldigen systematisch omgebracht op bevel. Met een zorg voor het rendement die te vergelijken is met die voor een fabriek van machine-onderdelen, heeft men gaskamers opgericht, dodenkampen bewaakt, het dagelijks quotum aan lijken bezorgd. Het is mogelijk dat zo'n onmenselijke politiek uitgedacht werd door één brein, maar nooit ware ze toegepast geweest op een dergelijke schaal, indien er niet zoveel mensen waren geweest om ze zonder discussie te aanvaarden.

Gehoorzaamheid is een van de fundamentele elementen van het maatschappelijk gebouw. Ze is het psychologisch mechanisme dat de individuele actie integreert in het politiek plan, het natuurlijk cement dat de mensen bindt aan de gezagssystemen. De recente historische gebeurtenissen, zowel als de waarnemingen uit het dagelijks leven, doen vermoeden dat bij een aantal mensen de gehoorzaamheid een diep ingewortelde gedragstendens kan zijn, zelfs een predominerende impuls die het haalt op de ethische vorming, op de affectiviteit en de persoonlijke gedragsregels. C.P. Snow (1961) onderstreepte er als volgt het belang van: wanneer men kijkt naar de lange en sinistere geschiedenis van de mens stelt men vast dat de gehoorzaamheid meer gruwzame misdaden heeft geïnspireerd dan de rebellie. Om hiervan overtuigd te wezen hoeft men slechts het werk van William Shirer te lezen, *Het derde Reich van zijn ontstaan tot zijn ondergang*. De Duitse officieren waren gevormd volgens een code van de strikste gehoorzaamheid... en het is in haar naam dat zij rechtstreeks of onrechtstreeks hebben deelgenomen aan de meest afschuwelijke daden die ooit in de geschiedenis van de mensheid met een dergelijke omvang werden gepleegd (p. 24).

De uitmoording der Europese Joden door de nazi's blijft het extreem voorbeeld van afgrijselijke daden door duizende individuen gepleegd in naam der gehoorzaamheid. In mindere mate nochtans doet hetzelfde type van fenomeen zich bestendig voor: gewone burgers krijgen het bevel hun medemensen te doden en ze voeren het uit omdat ze het hun plicht achten. Aldus bekleedt de gehoorzaamheid aan de overheid, lange tijd voorgehouden als een deugd, een verschillend aspect wanneer ze in dienst staat van een slechte zaak: de deugd verandert dan in hatelijke ondeugd. Wat moet hiervan gedacht worden?

Het morele probleem dat de gehoorzaamheid stelt in het geval waarin er een conflict bestaat tussen het gegeven bevel en het geweten, werd behandeld door Plato, op het toneel gebracht in de figuur van Antigone, en op het filosofisch plan ontleed in elk tijdvak van de geschiedenis. Voor de behoudsgezinde filosofen brengt elke weerspanning de fundamentele van het sociaal gebouw in gevaar; zelfs indien de van hoger hand genomen beslissing slecht is, lijkt het beter zich eraan te onderwerpen dan een bres te slaan in de gezagsstructuur. Hobbes moest later beweren dat de verantwoordelijkheid voor een handeling die in die omstandigheden uitgevoerd werd, niet weegt op de uitvoerder, maar uitsluitend op de aanzetter. De humanisten integendeel leggen in een dergelijk geval het accent op de suprematie van het individueel geweten, en verdedigen het standpunt dat de persoonlijke ethiek het gezag primeren moet wanneer tussen beide een conflict rijst.

Om nauwkeurigheid de daad van gehoorzaamheid te ont-

leden, realiseerde Stanley Milgram tussen 1960 en 1963 een eenvoudig experiment in het departement psychologie van de Yale Universiteit. Een proefpersoon werd in het laboratorium psychologie uitgenodigd een reeks daden te stellen die geleidelijk in conflict zouden treden met zijn geweten. De vraag was tot op welk punt hij de instructies van de professor zou volgen alvorens te weigeren de voorgeschreven handelingen te verrichten.

Twee personen komen dus in het laboratorium psychologie waarin de proefpersoon zogenaamd een enquête organiseert over het geheugen en het aanleren. De ene zal "monitor" zijn, de andere "leerling". De professor in witte jas, legt hun uit dat het erom gaat de gevolgen te bestuderen van de straf op het leerproces. Hij brengt de leerling in een zaaltje, installeert hem op een zetel die met riemen voorzien is om de armen vast te maken en aldus elke beweging te vrijdelen, en hecht een elektrode aan zijn pols vast. Hij zegt hem dan dat hij een lijst gekoppelde woorden zal moeten aanleren; alle vergissingen zullen gestraft worden met elektrische ontladingen van stijgende intensiteit.

In werkelijkheid is het de monitor die het studievoorwerp is van het experiment. Na de installatie van de leerling bijgewoond te hebben, wordt hij in de belangrijkste plaats van het laboratorium gebracht waar hij plaats neemt voor een indrukwekkend schakelbord voor het toebrengen van de schokken. Deze vertoont een horizontale rij van dertig schakelaars die gaan van vijftien tot vierhonderdvijftig volt per verhogingstranche van vijftien volt, met vermeldingen gaande van "Lichte schok" tot "Opgelet: gevaarlijke schok". De monitor wordt dan uitgenodigd om de test van het aanleren te doen ondergaan aan de leerling die zich in het andere vertrek bevindt. Indien laatstgenoemde correct antwoordt, gaat de monitor over tot het volgende woordkoppel. Anders zal hij hem een elektrische schok moeten toebrengen, beginnend met de zwakste voltage (15 volt) en geleidelijk stijgend bij elke vergissing (30 volt, 45 volt, enz.).

De monitor is een volkomen "naïef" subject, dat naar het laboratorium komt om mee te werken aan een proefneming. De leerling daarentegen, of het slachtoffer, is een acteur die in werkelijkheid geen enkele elektrische ontlading te verduren krijgt. De proefneming heeft tot voorwerp te onderzoeken tot welk punt een individu volgzzaamheid zal betonen in een concrete en meetbare situatie waarin hij het bevel krijgt een steeds strengere straf toe te brengen aan een slachtoffer dat met kracht protesteert. Op welk ogenblik precies zal het subject weigeren te gehoorzamen aan de professor? Het conflict rijst wanneer de leerling begint tekenen van ongemak te vertonen. Bij 75 volt, kreunt hij. Bij 120 volt, formuleert hij dat men hem zou vrijlaten. Naarmate de intensiteit van de elektrische ontladingen stijgt, worden zijn protesten krachtiger en pathetischer. Bij 280 volt is zijn enige reactie een ware doodschreeuw.

Alle getuigen zijn het erover eens dat het geschrift onmogelijk het aangrijpend karakter van de proefneming kan weergeven. Voor het subject is de situatie geen spel, maar een intens en werkelijk conflict. Enerzijds zet de duidelijke pijn van de leerling hem ertoe aan te stoppen; anderzijds vraagt de professor, wettige overheid tegenover welke hij zich geëngageerd voelt, de proef verder te zetten: "De wetenschappelijke proefneming

vereist dat U verder doet!". Telkens hij aarzelt een schok toe te brengen, ontvangt hij het bevel verder te doen. Om uit die onhoudbare situatie te geraken moet hij dus breken met het gezag. Het doel van de proefnemingen van Milgram bestond erin te ontdekken wanneer en hoe die breuk zich zou voordoen ondanks een helder gedefinieerd moreel imperatief.

Het onthutsende en verontrustende van de proefneming was de constatering tot waar de onderworpenheid van een gewoon subject aan de bevelen van de professor ging. Zelfs rekening houdend met het feit dat vele subjecten een aanzienlijke stress ondervinden en dat sommigen protesteren bij de proefssor, is het niettemin zo dat een belangrijk deel onder hen voortgaat tot het hoogste schokniveau van de stimulator. Hoe kan dit fenomeen uitgelegd worden?

De meest gebruikelijke uitleg bestaat erin diegenen die de hele gamma ontladingen hebben toegebracht te beschouwen als monsters die het sadistische uitschot van de maatschappij vormen. Indien men nochtans weet dat ongeveer twee derde van de deelnemers tot de categorie der "gehoorzame" subjecten gingen behoren en dat ze gewone mensen waren, arbeiders, ondernemingshoofden en hogere kaderleden, wordt het argument zeer zwak. In werkelijkheid doet dit denken aan de reacties die in 1963 veroorzaakt werden door het boek van Hannah Arendt, *Eichmann à Jérusalem, rapport sur la banalité du mal* (Gallimard, Parijs, 1966). De auteur beweerde dat de inspanningen van de aanklager om de beschuldigde af te schilderen als een sadistisch monster uitgingen van een totaal vals standpunt, en dat Eichmann veeleer een bureaucraat zonder initiatief was die er zich toe beperkte achter zijn bureau te zitten en zijn taak te volbrengen. Dat Hannah Arendt die gedachten had geuit verwekte afkeer. Vaagweg dacht iedereen dat de afgrijselijkheden die Eichmann gepleegd had slechts afkomstig konden zijn van een beestachtige, perverse en sadistische persoonlijkheid, de belichaming zelf van het kwade. Na tijdens zijn proefnemingen de onvoorwaardelijke onderworpenheid vastgesteld te hebben van honderden gewone mensen, besluit Milgram dat de idee van de banaliteit van het kwade, die geformuleerd werd door Hannah Arendt, dichterbij de waarheid ligt dan dat hij zich had durven inbeelden.

Degenen die elektrische schokken hebben toegebracht aan het slachtoffer, deden dit niet om bijzonder agressieve tendensen te verzadigen, maar omdat de idee die ze koesterden over hun plicht hen moreel ertoe dwong. Dit is het essentiële leerstuk van de studie van Milgram: doodgewone mensen kunnen, zonder enige vijandige gevoelens, door eenvoudigweg hun taak te vervullen, agenten worden van een afschuwelijk vernietigingsproces.

Een jaar na zijn deelneming aan de proefneming sloot een subject, een maatschappelijk assistent, als volgt de vragenlijst die hij moest invullen: "Hetgeen me vrees inboezemt is de vaststelling dat ik in mij een dergelijke neiging had tot gehoorzaamheid en tot volkomen onderworpenheid aan een kracht-idee, in casu de belangrijkheid van een proefneming over het geheugen, zelfs nadat ik me rekenschap had gegeven dat zij niet verwerklijkt kon worden dan ten prijze van de overtreding van een andere morele waarde, d.w.z. het

verbod een onschuldige zonder verdediging te doen lijden. Zoals mijn vrouw zei: 'Ge zijt een echte Eichmann!' Ik hoop voortaan beter in staat te zijn de conflicten in morele waarden op te lossen waarvoor ik zal komen te staan."

Het is echter niet makkelijk de rechtmatige overheid te trotseren. De in 1962 uitgegeven roman van Herman Wouck *Muiterij op de Caine* illustreert dit op een ander gebied. In dat geval was de overheid incompetent. De *Caine* was aan 't vergaan door de fout van kapitein Queeg, en toch was het maar na een verscheurende inwendige strijd dat Willie en Keith besloten het bevel over te nemen.

Aan de experimenten van Stanley Milgram die hij beschreef in zijn boek *Obedience to authority, an experimental view* (Harper & Row, 1974; in het Frans uitgegeven bij Calman-Levy onder de titel *Soumission à l'autorité*), moest ik onweerstaanbaar denken bij het lezen van het boek van J. Verhaegen waarin het recht om zich te verzetten tegen een onrechtmatig bevel centraal staat.

In de proefneming van Stanley Milgram wordt door de professor die het onrechtmatig bevel gaf, een beroep gedaan op "het hoger belang van de wetenschap". Vaak wordt aldus een gelijkaardig beroep gedaan op het hoger belang van de Natie. En men denkt dan aan de uitroep van Victor Hugo: "Je suis de ceux qui n'hésiteront jamais entre cette vierge qu'on appelle la conscience et cette prostituée qu'on appelle la raison d'Etat" (aangehaald door procureur-generaal R. Lindon, *Justice: Un magistrat dépose*, P.U.F., 1975, p. 76). Maar het is gemakkelijker gezegd, dan gedaan. En zelfs magistraten zijn hier niet tegen geïmmuniseerd, zoals bijvoorbeeld aangetoond wordt in de jongste film van Costa-Gravas, "Section spéciale", die handelt over de uitzonderingsrechtbank onder het regime van Vichy tijdens de laatste wereldoorlog.

Het boek van de penalist J. Verhaegen is gewijd aan wat hij noemt de "Staatsmisdadigheid" ("la délinquance d'Etat"), waarmee bedoeld worden de misdrijven die door de staatsagenten gepleegd worden in naam en voor rekening van de openbare macht. Dit is een bijzondere vorm van misdadigheid: normalerwijze wordt ze niet bedreven door ontaarde wezens en de drijfveren zijn over het algemeen niet laag bij de grond of gericht op eigenbelang.

De rechtsleer heeft zich beziggehouden met de burger- en administratiefrechtelijke aspecten van het misbruik van gezag. Daarentegen heeft de rol van het strafrecht t.o.v. de ongerechtvaardigde uitoefening van de openbare macht tot hiertoe weinig aandacht getrokken. Die rol bestaat niet alleen in het strafbaar stellen van de onwettelijke handelingen van de overheidsagenten (art.147 v. en 254 v. Strafwetboek) en in de beperking van de verschoning van hun daden tot de *regelmatige* uitoefening van hun voorrechten (art. 70 Strafwetboek), maar ook in de toelating die aan uitvoeringsagenten of aan particulieren verleend wordt om aan onwettelijke beslissingen, maatregelen en bevelen in bepaalde gevallen passieve of actieve weerstand te bieden. Het eerste gebeurt door precies de grenzen af te bakenen van de verschonings- en van de rechtvaardigingsgronden die uit de hiërarchische gehoorzaamheid gehaald kunnen

worden (art. 70, 152 en 260 Strafwetboek), en voor het tweede geval geschiedt dit door op beperkende wijze het misdrijf van weerspanningheid te bepalen (art. 269 Strafwetboek).

De strafrechtelijke vragen die hierbij rijzen worden door J. Verhaegen niet alleen vanuit juridisch maar ook vanuit filosofisch standpunt behandeld, en op de gegevens van de criminele psychologie en sociologie wordt veelvuldig een beroep gedaan. De bibliografie achter in het boek, en de rijke index van de aangehaalde rechtspraak wijzen erop dat we hier te maken hebben met een wetenschappelijke behandeling die het onderwerp volledig uitput.

Het is echter niet alleen een technisch juridisch werk. Men voelt dat de auteur gedreven wordt door een diepmenselijke bekommernis. Door hier te schrijven dat hij lid geworden is van *Amnesty International*, wordt uit de biecht gesproken, maar het toont zijn oprechtheid aan: het gaat er hem niet alleen om een mooi boek te schrijven.

In een eerste hoofdstuk wordt zeer uitvoerig en volledig het probleem geschetst van de staatsmisdadigheid en de strafrechtelijke bescherming ertegen. Elke dag bevinden de overheidsagenten die hun regerings- of bestuursfunctie uitoefenen, zich in de noodzakelijkheid belangen en waarden te "schenden" die elders door het strafrecht bestendig en streng beschermd worden: vrijheid van verplaatsing, briefgeheim, veiligheid en intimiteit van de huiskring, vrije beschikking van goederen en leefmiddelen, lichamelijke integriteit en waardigheid van de persoon, enz. De filosofische beschouwingen over de concurrerende waarden getuigen bij de auteur van een grote belezenheid. In de mate waarin die door de overheid besliste en uitgevoerde schendingen "adequaat" zijn, d.i. effectief aangepast aan de doelstellingen van de actie van regering en administratie, en in overeenstemming met de voorgeschreven formele regels, verschijnen ze aan de wetgever als de prijs van de keuze die tot de essentiële functies van het bestuur der volkeren hoort. Ten gunste van wie een dergelijke maatregel beveelt, of van wie belast is met de uitvoering ervan heeft het strafrecht een bijzondere rechtvaardigingsgrond aanvaard. Weerspanningheid ertegen wordt gestraft.

Logischerwijze zou men moeten besluiten dat indien de handelingen die voorwaarden van rechtvaardiging in zich *niet* verenigen, ze niet alleen vernietigd kunnen worden of tot schadevergoeding aanleiding kunnen geven, maar eveneens de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van wie ze gesteld heeft met zich brengen, en anderzijds de strafrechtelijke verantwoordelijkheid opheffen van de agenten die weigerden ze uit te voeren en van de particulieren die er zich tegen verzetten. De auteur stelt echter vast dat er zelden een veroordeling volgt, of in het tweede geval vrijspraak, en hij probeert de redenen hiervoor te achterhalen.

In een tweede hoofdstuk wordt de strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor machtsoverschrijding bestudeerd in het positieve strafrecht, alsook de verantwoordelijkheid van de uitvoerder en de theorie van de rechtvaardiging. De auteur beperkt zich tot het Franse en het Belgische recht. Hij neemt de voorbereidende teksten door, toont de leemten aan van de wet die enerzijds

te mild, en anderzijds te streng is, en onderzoekt de rechtspraak, bijvoorbeeld betreffende de door de politie gepleegde bruitheden.

Terloops zij vermeld dat op deze problematiek teruggekomen wordt in een latere bijdrage van de auteur in de *Archives de politique criminelle*, Parijs, Ed. A. Pedone, 1975, "Contribution de la jurisprudence de l'ex-Congo Belge à la définition du délit d'abus d'autorité".

In een derde hoofdstuk wordt de individuele weerstand tegen de machtsoverschrijding gesitueerd in de ontwikkeling van het recht. De lessen uit het Oude Griekenland (die echter geen concrete richtlijnen bevatten), en de oplossingen van het Romeinse recht (het fameuze leerstuk van de gehoorzaamheid van de slaaf aan het onwettelijk bevel van de meester, Cicero en de "rechte rede") worden weergegeven. De bijdrage van Ulpianus tot de oplossing van het probleem van de ongehoorzaamheid suggereerde de volgende bedenking aan Levy-Bruhl: "N'est-il pas curieux de constater que la sagesse antique nous trace la voie à suivre lorsqu'il s'agit d'apprécier la responsabilité de misérables qui prétendent trouver dans les ordres donnés par leurs supérieurs une excuse légale pour la perpétration de leurs crimes? (...) l'examen auquel nous nous sommes livrés nous permet d'affirmer que, du point de vue juridique, ils (les grands prudents romains) n'ont pas été surpassés et que nous avons encore beaucoup de leçons à tirer d'eux" (*Nouvelles recherches sur le très ancien droit romain*, Sirey, 1947, p. 138).

Ook de christelijke traditie wordt besproken en de dubbelzinnigheid van de noodzaak de door God gevestigde orde te eerbiedigen. Het is de middeleeuwse theologie geweest die de idee heeft ontwikkeld van de "onrechtvaardige wetten" en de theorie gesmeed van de macht van de regeerders. Men denke aan Thomas Becket die 's konings eisen weerstond.

Dan komen de stromingen van het *ancien régime* aan de orde (met bv. Jean Boutillier, Erasmus en Thomas More, en later nog een Hugo Grotius, Rousseau en Kant — die een totalitair is in naam der vrijheid — en de griffierszoon John Locke en Barbeyrac, hoogleraar aan de rechtsfaculteit te Groningen, en tenslotte de revolutionair Merlin de Douai), en van de restauratie met het Franse cassatiearrest Boissin van 1817 ("L'article 209 ne subordonne pas le délit au plus ou moins de régularité de l'acte (...) le système de la résistance individuelle serait essentiellement subversif de tout ordre établi") en de kritische noot hierop van J.B. Sirey.

De Belgische oplossingen zijn tegengesteld aan de Franse. De Grondwet, de zaak Coppin in 1859 (een Leuvense krantenuitgever die twee politiecommissarissen die zonder de wettelijke vormen in acht te nemen bij hem een huiszoeking deden, buitengooide), en het Strafwetboek van 1867 worden onder de loep genomen.

In een aanhangsel bespreekt de auteur het nieuwe Franse militaire tuchtreglement, een problematiek waarop hij later zal terugkomen in een artikel in de *Revue Nouvelle* van oktober 1974, nr. 10, blz. 297-309: "Paradoxes de l'éthique militaire".

Sinds lang boeien hem de problemen van het militaire tuchtrecht. Hij weet, als telg van een familie met militaire tradities, en zelf reservekapitein, waarover hij spreekt. Hij schreef over die problemen sinds de pu-

blicatie van het besproken boek o.a. nog "La tentation de la torture", *J.T.*, 1975, 473 : "Savoir où porter le fer. A propos de la condamnation de six paracommandos", *J.T.*, 1973, 137 ; "L'illégalité manifeste et l'exception de la nation en péril", *J.T.*, 1973, 629 ; "De la connaissance des infractions commises par les militaires", *J.T.*, 1973, 721.

In een vierde hoofdstuk geeft de auteur de voorwaarden aan waaraan het recht om zich te verzetten noodzakelijkerwijze moet voldoen. Dat de talrijke vragen die gesteld worden door het verzet aan het bevel van de overheid moeilijk zo maar opgelost kunnen worden door verwijzing naar het beginsel van Barbeyrac ("Ainsi il faut distinguer entre les injustices douteuses ou supportables et les injustices manifestes et insupportables"), bewijzen inderdaad de talrijke aarzelande, onhandige, onjuiste, contradictorische en dubbelzinnige motiveringen van rechterlijke uitspraken die we in dit hoofdstuk vinden. Er zou daarom een wettekst moeten zijn waarin de modaliteiten van het recht om zich te verzetten zouden aangegeven staan. Condorcet reeds had het onderstreept : "Le mode de résistance à ces différents actes d'oppression doit être réglé par la loi".

Technische hindernissen zijn nooit van die aard geweest dat een wetgever die de wil daartoe en genoeg verbeeldingskracht heeft, ze niet kan overwinnen. Verscheidene bepalingen van het oude Romeinse recht, van het Franse Strafwetboek van 1791 en van tuchtreglementen van grote moderne legers (bv. van de U.S. Navy) hebben genoegzaam aangetoond dat de techniek van de individuele maar objectieve appreciatie van klare en verifieerbare toestanden het mogelijk maakt effectief aan de enkeling en aan de uitvoeringsagent een daadwerkelijk recht tot weerstand te verlenen.

Dat een onvoorwaardelijke toekenning van een recht om weerstand te bieden tot anarchie zou kunnen leiden, weigeren slechts enkele idealisten in te zien. Maar precies om reden van dit gevaar moet die faculteit het voorwerp zijn van een voorzichtige regeling.

Helaas, zelfs in een land als België, waar nochtans het bestaan van een recht om weerstand te bieden nooit ernstig betwist werd, weigerde de wetgever steeds het uitdrukkelijk in de teksten op te nemen, omdat de formulering ervan terzelfder tijd te moeilijk, te gevaarlijk en nutteloos leek.

Verhaegen is het hiermee niet eens. Artikel 269 van het Strafwetboek over de weerspanningheid zou naar een voorstel van de auteur als volgt aangevuld kunnen worden : "Er is geen misdaad noch wanbedrijf wanneer de gewelddaden of bedreigingen opgedrongen werden door een met voorzichtigheid gewaardeerde noodzaak om van een goed dat aan zichzelf of aan een ander toebehoort de ernstige gevolgen af te wenden van een flagrante machtsoverschrijding" ("Il n'y a ni crime ni délit lorsque les violences ou menaces étaient commandées par la nécessité actuelle, prudemment appréciée, de détourner d'un bien appartenant à soi-même ou à autrui les effets graves d'un flagrant excès de pouvoir").

In een vijfde en laatste hoofdstuk wordt de machtsoverschrijding en de legaliteit in crisistijd en uiteraard ook het recht van Nurenberg bestudeerd. Het besproken boek vormt zoals gezegd onbetwistbaar een belangrijke

bijdrage tot een betere analyse van dit proces. De auteur bespreekt hierbij aansluitend ook het Eichmann-proces, en sommige Belgische uitspraken (misdrijven gepleegd door weerstanders op het einde van de oorlog) en Franse uitspraken (foltering in Algerië).

Terwijl de wetgever en het grootste deel van de rechtsleer en van de rechtspraak nog aarzelden om met zoveel woorden de gevolgen te bepalen van een onrechtmatige bestuursdaad, omdat het belangrijk scheen noch de tuchtelooheid van de ondergeschikte agenten aan te moedigen, noch het initiatief van de anderen te ontmoedigen door overdreven ijver te bestraffen, dwong de weerklink van de gruweldaden der nazi's in 1945, of liever de emotie die in de wereld opgewekt werd door het verhaal van die gruweldaden, de juristen ertoe zich zonder omwegen uit te spreken over het probleem.

"Na de slag die de jongste wereldoorlog de beschaving toebracht, heeft zich een kenschetsende omkering voorgedaan...", schreef in juni 1945 rechter Jackson, toekomstig aanklager te Nurenberg.

Het is een feit dat de danteske taferelen die weldra ontsluit werden door de processen van de oorlogsmisdadigers, onweerstaanbaar terug de aandacht vestigden op de logische gevolgen van een systeem waarin zich een combinatie voordeed van eensdeels een gewaarborgde straffeloosheid voor de staatsagenten voor elke staatsakte die *in de dienst en voor de dienst* volbracht werd met het vermoede doel de staat of een van zijn officiële objectieven te dienen, en anderdeels het gezag en de efficiëntie van elke beslissing, die niet bediscussieerd mag worden door ondergeschikten of door een particulier, zelfs indien ze onwettelijk genomen of uitgevoerd werd.

In het requisitoir dat hij te Nurenberg uitsprak haalde de openbare aanklager Jackson de opmerking van de beschuldigde Speer aan : "Toen was het dat men de betekenis inzag van het beginsel volgens hetwelk elk bevel zonder discussie uitgevoerd moest worden (...). De gevaren die dit systeem inhield waren duidelijk geworden, afgezien van de Hitleriaanse beginselen zelf. De combinatie van Hitler en van dit systeem is uitgedraaid op die gigantische wereldcatastrofe."

Het rapport dat rechter Jackson op 7 juni 1945 richtte tot de president van de Verenigde Staten onderstreepte reeds de onontkoombare noodzaak de twee vermelde leerstellingen, die het mogelijk gemaakt hadden de minst gerechtvaardigde en de meest schadelijke feiten te dekken, overboord te werpen. De overeenkomst van Londen van 8 augustus 1945 tot oprichting van een internationaal militair gerechtshof scheen die stellingname waar te maken door in de artikelen 6 tot 8 opnieuw te bevestigen :

1. De strafbaarheid van de auteurs van elke beslissing of van elke daad, die strijdig is met de wezenlijke voorschriften van het volkenrecht en van de rechten van de mens, welke ook de officiële situatie was van de beschuldigten en het officieel karakter van hun daad (fundamentele politieke opties en militaire beslissingen, evenals de administratieve maatregelen en daden in de uitvoering van de dienst) en welke ook de officiële rechtvaardiging was die ter ondersteuning ervan ingeroepen werd : staatsbelang, implicatie van de raciale, economische of sociale politiek van het gevestigd regiem, mili-

taire vereisten, noodzaak van de handhaving der orde, van het "openbaar welzijn", trouw aan het regiem, administratieve ijver, enz., zelfs indien de schending van het volkenrecht volgens het intern recht wettelijk gemotiveerd was.

2. De strafbaarheid van de uitvoerders van dergelijke officiële maatregelen (zonder het mogelijk bestaan te loochenen van de verzachtende omstandigheden die voor de beschuldigde kunnen voortvloeien uit de individuele concrete situatie waarin hij zich bevond).

Sir Hartley Schawcross herinnerde hieraan op 4 december 1945 voor het Internationaal Gerechtshof: "De politieke trouw, de militaire gehoorzaamheid zijn uitstekende dingen. Maar ze vereisen noch rechtvaardigen het stellen van duidelijk onrechtmatige daden. Er komt een ogenblik waarop een menselijk wezen moet weigeren te gehoorzamen aan zijn chef, indien hij ook moet gehoorzamen aan zijn geweten. Zelfs de eenvoudige soldaat die in de rangen van het leger van zijn land dient is er niet toe gehouden onwettelijke bevelen te gehoorzamen."

Men weet dat over het algemeen de aldus herstelde beginselen effectief toegepast werden door het internationaal gerechtshof te Nurenberg. Dit kan zeker doorgaan als een der belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis van het modern recht. Het was echt "een bijna ongelooflijke dageraad", in de woorden van Karl Jaspers.

Spijtig genoeg werden ze slechts gebruikt ter bestraffing van de overwonnen vijand, en ter laving van de verontwaardiging over de nazi agressie. (Zie eveneens in kritische zin: R.H. Minear, *Victor's Justice. The Tokyo War Crimes Trial*, Princeton University Press, 1972².)

Zijn ontgoocheling over het feit dat de Staten die het akkoord van Londen ondertekenden, blijven weigeren in eigen boezem te kijken, steekt Verhaegen niet onder stoelen of banken: "Il fallait donc se rendre à l'évidence que les principes du droit pénal réprimant la délinquance d'Etat avaient surtout été exhumés, à la faveur de l'émotion populaire, pour mieux châtier les agents de régimes agresseurs. Alors qu'à l'intérieur même des

nations victorieuses, l'acte d'Etat continuait à bénéficier de son prestige et la délinquance d'Etat de ses traditionnelles immunités" (blz. 81). In verband hiermede mag Ch. Rousseau aangehaald worden die over het boek van J. Verhaegen schrijft: "Un livre qui constitue la critique la plus vigoureuse et la plus impressionnante qui ait été présentée depuis vingt-cinq ans contre le système boiteux auquel a abouti le droit des gens au sujet de la répression des crimes de guerre" (*Revue générale de droit international public*, 1970, blz. 216).

In het algemeen besluit van zijn boek betoogt prof. J. Verhaegen dat men over het algemeen de eigen natuur van de machtsoverschrijding miskent, en dat men ook de rol van de formele legaliteit miskent.

Wachten op een internationaal strafrecht is een uitvlucht. De nationale rechtbanken en parketten hebben een rol te spelen. Indien in de rechtspraak frequenter een beroep werd gedaan op de *strenges* grenzen van de vereisten van de openbare orde en op de *onaantastbare* vereisten van de rechten van de persoon, zelfs in crisistijd, dan zou een atmosfeer geschapen worden waarin geen Eichmann meer denkbaar zou zijn: "Si, dans la jurisprudence, réapparaissait plus régulièrement un rappel non équivoque des limites *rigides* des exigences de l'ordre public et des exigences *intangibles* des droits de la personne, même en temps de crise, si le juge faisait plus souvent et plus fermement usage de son droit de contrôler la qualification du fait et la légalité formelle ou *élémentaire* de la mesure, s'il 'justifiait' objectivement les résistances individuelles aux illégalités manifestes et gravement dommageables, s'il acceptait de censurer l'excès de pouvoir sans distinction d'origine, sans exclure les 'petites illégalités', sans épargner le zèle administratif et les 'nécessités politiques et militaires', il aurait fait plus qu'un traité international ou une Constitution ne pourront jamais le faire: il aurait *agi sur les mœurs* et réduit d'autant le principal obstacle à l'établissement de la primauté du droit dans les relations politiques."

Dit is, dunkt me, werkelijk een verfrissend en stimulerend boek.

Prof. J. HERBOTS

MATIGING VAN VERHOGINGSBEDINGEN I

In het *Rechtskundig Weekblad* van 18 september 1976 verscheen een studie van de hand van professor E. Wymeersch over "Toetsing van verhogingsbedingen". Met de meeste daarin weergegeven opvattingen kan ik het zonder moeite eens zijn. Eén punt lijkt mij echter voor betwisting vatbaar te zijn, m.n. de bewering dat de toepassing van de leer van de ongeoorloofde oorzaak niet kan leiden tot matiging van het ongeoorloofd beding doch enkel tot nietigverklaring (kol. 139).

In een noot over "Le juge peut-il réduire le salaire stipulé par le locataire d'industrie?", gepubliceerd in *R.C.J.B.*, 1954, 90 e.v., vermeldt professor De Bersaques dat de rechtspraak i.v.m. reductie van een bovenmatig lastgevings- of commissieloon, volgens hem beschouwd moet worden als een toepassing van de meer

algemene regel dat overeenkomsten of bedingen die gekenmerkt zijn door een aanzienlijke wanverhouding tussen de wederzijdse bedongen verplichtingen, strijdig zijn met de artikelen 1131 en 1133 B.W., indien de vastgestelde wanverhouding haar oorzaak vindt in het misbruik dat een van de partijen heeft gemaakt van de zwakheid, de nood, de onwetendheid of de onervarenheid van de tegenpartij. Hij stipt daarbij aan dat deze onverenigbaarheid met de genoemde artikelen niet noodzakelijkerwijze leidt tot gehele nietigheid van de betrokken clause of overeenkomst maar daarentegen kan leiden tot gedeeltelijke vernietiging, d.i. tot vermindering van de overdreven verbintenis (zie daarover verder W. van Gerven, *Beginnelsen van Belgisch Privaatrecht, Algemeen Deel*, p. 349 e.v., alsook de noot van De Bersa-

ques in *R.C.J.B.*, 1958, 183 e.v., getiteld "La notion des bonnes mœurs et la sanction des actes y contrevenant").

Immers, het is slechts in de mate waarin de overeenkomst of clause een ongeoorloofde oorzaak heeft, dat zij nietig is hetgeen ten gevolge heeft dat de clause verminderd wordt tot wat toelaatbaar is.

Reductie of matiging van een overdreven verbintenis eerder dan volledige nietigheid stemt trouwens volledig overeen met de tendens die het leerstuk van de nietigheid kenmerkt en die erin bestaat de sanctie aan de concrete omstandigheden aan te passen, d.w.z. in casu om eerder gedeeltelijke nietigheid dan volledige nietigheid uit te spreken als de gedeeltelijke nietigheid de met nietigheid gesanctioneerde overtreding op een meer aangepaste wijze bestraft. Deze tendens openbaart zich ook in het strafrecht, waar men er ook naar streeft de straf zoveel mogelijk te individualiseren, d.w.z. aan het concrete geval aan te passen. Deze tendens geldt voor alle sanctierecht, niet alleen voor het strafrecht (zie daarover verder *Algemeen Deel*, p. 399 e.v.).

Een en ander leidt tot de conclusie dat bij overdreven clauses, de geldigheid van de clause kan worden gereduceerd tot wat toelaatbaar is; dit betekent in de door Wymeersch besproken context, dat een strafbeding door de rechter kan worden gereduceerd tot een echt schadebeding en de bedongen boete derhalve verminderd tot de potentiële schade (daarover meer in het besproken artikel).

Opdat de door De Bersaques voorgestane algemene regel toepassing zou krijgen is weliswaar vereist dat een van de contractpartijen misbruik heeft gemaakt van de zwakheid, de nood, de onwetendheid of de onervarenheid van de andere partij. Daaraan moet m.i. worden

toegevoegd het geval dat die contractpartij misbruik heeft gemaakt van externe omstandigheden, zoals de benarde financiële toestand van de tegenpartij of het feit dat de tegenpartij zich bevindt tegenover een feitelijke machtspositie (*Algemeen Deel*, p. 354). Bij strafbedingen zal het wel vaak voorkomen dat een van die omstandigheden aanwezig was bij de contractsluiting. Ik meen trouwens dat in het geval van een strafbeding niet eens moet worden aangetoond dat een van de hiervoor genoemde omstandigheden aanwezig is. De rechtspraak acht strafbedingen immers ontoelaatbaar omdat zij gelijkstaan met het opleggen van een privé straf. De nietigheid, in mijn optiek een gedeeltelijke nietigheid door reductie van het strafbeding tot een schadebeding, vloeit dan al voort uit het overtreden van dit verbod van privé straf zonder dat het bestaan van een der hiervoor genoemde begeleidende omstandigheden moet worden aangetoond. Anders dan Wymeersch meen ik dat het overtreden van dit verbod moet worden gesanctioneerd met een absolute nietigheid omdat het verbod van openbare orde is, hetgeen o.m. betekent dat de rechter de (gedeeltelijke) nietigheid ambtshalve mag uitspreken.

Is men het eens met het voorgaande dan heeft de Rechtbank van Koophandel te Brussel het in haar vonnis van 7 mei 1976 (*R.W.*, 1976-77, 171), althans op dit punt, bij het juiste eind en kan de rechter nu al doen wat Wymeersch als wenselijk recht voorstelt, nl. de straf matigen, d.w.z. het strafbeding reduceren tot een schadebeding, daarbij ook vooruitlopend op de Benelux-ontwerpovereenkomst betreffende het boetebeding.

W. van Gerven

MATIGING VAN VERHOGINGSBEDINGEN II (naschrift)

Het publieke debat rond de straf- en schadebedingen groeit uit. Dit is hoopgevend. Ook daarom enkele bedenkingen n.a.v. de opmerkingen van professor van Gerven, die hij zo vriendelijk was ons voorafgaandelijk mede te delen.

1. Nietigheid of reductie van de verbintenis

Het praktisch belang is aanzienlijk. Bij reductie wordt het strafbeding verminderd tot het geoorloofde schadebeding, dus tot de potentiële, of maximale schade. Bij nietigheid treedt enkel het gemene recht in de plaats: bewijs van schade is vereist. Deze zal bijna steeds minder bedragen dan de potentiële schade. Men kan het nevenverschijnsel voorspellen: de schuldeiser loopt weinig risico met een strafbeding. Wordt het in rechte getoetst, dan krijgt men, als "sanctie", de best denkbare behandeling, met name de maximale schade. Men is er meestal beter van af dan met de eigen evaluatie van de potentiële schade. De beteugeling van de inbreuk op de openbare orde laat dan wel te wensen over.

De cassatieleer onderscheidt niet naargelang het straf-

beding de vrucht is van weloverwogen en doorgronde akkoorden, dan wel werd afgedwongen met misbruik van de wederpartij¹. Het zijn twee te onderscheiden inbreuken, die elk op eigen wijze worden gesanctioneerd. In het eerste geval wordt het strafbeding vernietigd omdat het tegen de openbare orde indruist. In het tweede geval is er, behoudens inbreuk op de openbare orde, ook onbetamelijk gedrag van de wederpartij. De sanctie is dat de verbintenis "geen gevolg kan hebben" wanneer de verbintenis uit een ongeoorloofde oorzaak is aangegaan (art. 1131 B.W.), wat wordt gelezen als "dat de verbintenis nietig is". Voor het onbetamelijk gedrag kan schadevergoeding worden toegekend. Beide omstandigheden kunnen zich samen voordoen, zodat de twee sancties toepasselijk zijn. Het inroepen van de leer van de gekwalificeerde benadeling als algemene grondslag voor rechterlijke tussenkomst inzake strafbedingen zal in de werkelijke gegevens (bv. contracten van ge-

¹ Vgl. het eerste motief in Cass., 17 april 1970, *Arr. Cass.*, 1970, 754.

bruikelijke aard tussen handelaars) meestal geen steun vinden.

De gedachte van een partiële nietigheid — niet in de gebruikelijke betekenis van nietigheid van een beding dat wordt afgesplitst van de overeenkomst, die voor het overige blijft bestaan, maar van de nietigheid die de verbintenis slechts vanaf een bepaald punt treft, terwijl zij voor het overige blijft bestaan — is ongetwijfeld een zeer aantrekkelijke verfijning van de nietigheidsleer. In ons land² is zij weinig bekend en ze wordt betwist o.m. op grond van art. 1131 B.W. Zij werd onder meer voorgestaan door prof. De Bersaques, als verklaring voor het verschijnsel van de reductie van het loon van de lasthebber, een verschijnsel dat op uiteenlopende wijzen wordt verklaard en gefundeerd³. In zijn meer recente geschriften grondt deze auteur de reductie overigens op de leer van de onrechtmatige daad (art. 1382 B.W.): de feitenrechter beoordeelt soeverein de meest geschikte vorm van herstel die door art. 1382 B.W. toegelaten werd: "il lui est loisible de recourir à pareille réduction des engagements souscrits par la partie lésée"⁴. Met proportionele beoordeling van de oorzaak heeft dit niets meer gemeen.

Enkel een zeer uitgebreid onderzoek naar de aanpassing van verbintenissen door de rechter, ondermeer in de gevallen van nietigheid, kan aan het licht brengen of ons recht deze partiële nietigheid kan aanvaarden. Het geval van de gekwalificeerde benadeling lijkt daartoe te beperkt.

2. De nietigheid is absoluut (zoals ook voorgestaan: kol. 139)

Het theoretische vraagstuk luidt ruimer: dient men tussen de absolute en de relatieve nietigheid niet een meer flexibele, veranderlijke nietigheid te onderkennen? Deze begrippen zijn toch verzamelbegrippen, waaraan een stel rechtsregels beantwoordt, dat met meer soepelheid dan bij begripsmatig denken aan de concrete gegevens kan worden aangepast. Daarom kwam de ambsthalf tussenkomst van de rechter ongewenst voor: wie kan een juist voorstelling hebben van de gesanctioneerde inbreuken of van de omvang van de schade dan de partijen zelf! Anders noopt men de rechter het ingewikkelde toetsingsproces voor *elk* schadebeding te bevelen, wat weinig praktisch lijkt.

E. Wymeersch

² Zie daarentegen, E.M. MEIJERS, *Algemene begrippen van het burgerlijk recht*, 1948, blz. 232 e.v. met onder meer de verwijzing naar de conversie van nietige rechtshandelingen, volgens deze auteur "een ander gebied".

³ Voor kritiek op deze stelling zie o.m. J. LIMPENS en J. VAN DAMME, "Examen de jurisprudence (1956 à 1959) — Les obligations", *R.C.J.B.*, 1960, 339 e.v.; J. MATTHYS en G. BAETEMAN, "Overzicht van rechtspraak (1961-1964) — Verbintenissen", *T.P.R.*, 1966, nr. 19, blz. 77; uitvoering in strijd met de goede trouw voor verbintenissen met partijbeslissing tot stand gekomen kan wellicht soms als verklaring aangevend worden.

⁴ A. DE BERSAQUES, "L'abus de droit en matière contractuelle", noot in *R.C.J.B.*, 1969, nr. 24, blz. 530; zie van dezelfde auteur ook: "L'œuvre prétorienne de la jurisprudence en matière de lésion", *Mélanges Dabin*, II, blz. 487.

RECHTSPRAAK

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 17 MEI 1976

Voorzitter: de h. Delahaye

Raadsheer-rapporteur: de h. Van Leckwijck

Advocaat-generaal: de h. Colard

Advocaten: mrs. Houtekier en Claeys Bouaert

Onteigening—1. Waardebepaling—Toekomstwaarde
—2. Vergoeding wegens handelsverlies.

1. Het bestreden arrest beslist, dat in de onteigeningsvergoeding die het bepaalt, alle toekomstwaarde begrepen is daar die som afgeleid is van de normale verkopen waarbij de prijs bepaald werd met inachtneming van alle waardebepalende factoren die als verworven te beschouwen zijn op de datum van de verkoop, en dat de door de expert op de vroegere verkopen verrichte perequatie aangepast is aan de reële algemene prijsstijging in het betrokken gebied en aan de bijzondere kenmerken van het onteigend goed ten aanzien van ligging, aard en toestand van de gebouwen.

Door op die gronden de onteigeningsvergoeding te ramen bepaalt het arrest de overeenkomstig de Grondwet bij onteigening ten algemenen nutte toe te kennen schadeloosstelling op grond van de waarde die het goed

op de dag van het vonnis had, in acht genomen de alsdan verworven toekomstverwachtingen.

2. Art. 11 van de Grondwet wordt geschonden door het arrest dat de afzonderlijke vergoeding betreffende het "handelsverlies" samensmelt met de vergoeding betreffende de derving van het onteigende goed, meer bepaald door voor de eerstgenoemde vergoeding rekening te houden met de opbrengst die de belegging van de laatstgenoemde vergoeding zal afwerpen.

V. t/ Belgische Staat

Gelet op het bestreden arrest, op 6 juni 1974 door het Hof van beroep te Gent gewezen;

Over het eerste middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 11, 97 van de Grondwet, 7, 11 van de wet van 17 april 1835 op de onteigening ten algemenen nutte, zoals gewijzigd door de wet van 9 september 1907, 1319, 1320 en 1322 van het Burgerlijk Wetboek,

doordat het arrest beslist dat de totale onteigeningsvergoeding 2.080.000 frank + 436.800 frank = 2.516.800 frank bedraagt om de reden dat in die prijs van 2.080.000 frank alle toekomstwaarde begrepen is daar deze prijs afgeleid is van normale verkopen, waarbij de prijs bepaald werd rekening houdend met alle waardebepalende factoren die als verworven te be-

schouwen zijn op de datum van de verkoop; dat het door de expert vooropgestelde verhogingscoëfficiënt van 7 pct. per jaar van de prijzen van de onroerende goederen aangepast is aan de reële algemene prijsstijging in het betrokken gebied en aan de bijzondere kenmerken van het onteigend goed ten aanzien van ligging, aard en toestand van de gebouwen,

terwijl, eerste onderdeel, de gerechtelijke deskundige de prijzen van de vroegere verkopen, die het arrest als vergelijkingspunten in acht neemt, met perequatie naar einde 1969 heeft verhoogd, datum van de onteigening, op basis van een jaarlijkse en gemiddelde evolutie van 7 pct. voortspruitend uit de voortdurende stijging van de onroerende goederen in de laatste jaren evenals uit een gemiddelde opbrengst van de roerende goederen; dat deze waardebepaling ook al is ze aangepast aan de reële algemene prijsstijging in het betrokken gebied en aan de bijzondere kenmerken inzake ligging, aard en toestand van het onteigend goed, geenszins rekening houdt met de door eiseres gevraagde vergoeding wegens verloren toekomstwaarde (schending van de artikelen 11 van de Grondwet, 7, 11 van de wet van 17 april 1835, 1319, 1320 en 1322 van het Burgerlijk Wetboek);

tweede onderdeel, eiseres uitdrukkelijk staande hield dat de gemeente Beveren-Waas in volle economische ontplooiing is en dat dit fenomeen geenszins beëindigd is en na 1969 voortduurt, waaruit zij voor haar zo gunstig gelegen goed een toekomstwaarde van 425.000 frank berekende; dat inderdaad de toekomstwaarde van het goed beïnvloed wordt door de voorzienbare ontwikkeling en bestemmingswijziging van het goed ingevolge economische en sociale ontwikkeling en deze toekomstwaarde ten onrechte geweigerd werd zodat geen billijke vergoeding toegekend werd (schending van de artikelen 11 van de Grondwet, 7 en 11 van de wet van 17 april 1835);

derde onderdeel, het arrest de perequatie van de vroegere verkoppingsprijzen naar einde 1969, rekening houdend met een zekere gunstige evolutieve waarde van de kwestieuze goederen, berekend in de actuele waarde, verwart met de toekomstwaarde van het onteigend goed gezien de economische en sociale ontwikkeling na 1969, waarop eiseres recht had, en het door eiseres ingeroepen middel niet voldoende naar recht beantwoordt en geen billijke vergoeding toekent (schending van de artikelen 11, 97 van de Grondwet, 7 en 11 van de wet van 17 april 1835);

Overwegende dat eiseres staande hield dat de onteigeningsvergoeding berekend moest worden met inachtneming niet enkel van de hoofdwaaarde van het onteigende goed doch bovendien van zijn toekomstwaarde, bedragende 425.000 frank;

Overwegende dat de gerechtelijke deskundige voor de tot vergelijking in acht genomen goederen, die in de vorige jaren waren verkocht, zijn ramingscijfer aanpast om de waarde per einde 1969 te bepalen;

Dat het arrest de door de deskundige vooropgestelde verhogingscoëfficiënt aanneemt; dat het op generlei wijze de aanpassing naar 1969 van de prijs van vroegere verkopen verwart met de waardevermeerdering die het onteigend goed na de datum van de eigendomsoverdracht zou ondergaan;

Overwegende dat, door te oordelen dat de waarde van het onderwerpelijk goed 2.080.000 frank bedraagt, dat hierin alle toekomstwaarde begrepen is daar deze som is afgeleid van normale verkopen, waarbij de prijs bepaald werd rekening houdend met alle waardebepalende factoren die als verworven te beschouwen zijn op de datum van de verkoop, het betoog van eiseres passend beantwoordt;

Overwegende dat, nu het de onteigeningsvergoeding raamt op grond van de in het middel aangehaalde beschouwingen, het arrest de overeenkomstig de Grondwet bij onteigening ten algemenen nutte toe te kennen schadeloosstelling bepaalt op grond van de waarde die het goed op de dag van bovengemeld vonnis had, in acht genomen de alsdan verworven toekomstverwachtingen;

Dat het middel niet kan aangenomen worden;

Over het tweede middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 11, 97 van de Grondwet, 7 en 11 van de wet van 17 april 1835 op de onteigening ten algemenen nutte, zoals gewijzigd door de wet van 9 september 1907,

doordat het arrest beslist dat de totale onteigeningsvergoeding 2.080.000 frank + 436.800 frank = 2.516.800 frank bedraagt om de reden dat eiseres tevergeefs vergoeding vraagt voor het commercieel nadeel dat zij ondergaat door het verlies van de commissielonen op de bierleveringen van de brouwerij Ixelberg aan wie het café verhuurd was; dat die commissielonen, alhoewel te onderscheiden van de huurprijs van het café, toch samen met die huurprijs de opbrengst uitmaken die eiseres uit het onteigend goed haalde; dat de herbelegging van de bekomen onteigeningsvergoeding jaarlijks meer opbrengt dan het totaal van huurprijzen en commissielonen, zodat er geen aanleiding bestaat tot vergoeding van het verlies van commissielonen,

terwijl, eerste onderdeel, eiseres staande hield dat zij tien cafés aan de brouwerij Ixelberg verhuurde waardoor zij gedurende nog 17 jaar een bijzondere commissie van 15 pct. op de bierleveringen zou hebben verkregen met een jaarlijks minimum van 250.000 frank, dat door de onteigening van het kwestieuze goed zij een speciale schade leed door het verlies van een gedeelte van deze commissielonen met een minimum van 25.000 frank; dat het verlies van deze bijzondere commerciële waarde ten onrechte niet vergoed wordt (schending van de artikelen 11 van de Grondwet, 7 en 11 van de wet van 17 april 1835);

tweede onderdeel, de onteigeningsvergoeding billijk en voorafgaande moet zijn en derhalve dient te beantwoorden aan de waarde van het onteigend goed op de datum van de onteigening en de kwestieuze commerciële waarde daarvan deel uitmaakt en in de toegekende vergoeding in kapitaal moest begrepen worden; dat het te dien opzichte onverschillig is of de toegekende vergoeding meer interest zou opbrengen dan het verloren commercieel voordeel en deze motieven de beslissing geenszins rechtvaardigen (schending van de artikelen 11, 97 van de Grondwet, 7 en 11 van de wet van 17 april 1835);

Overwegende dat eiseres tot staving van haar aanspraak op een bijkomende vergoeding van 271.500 frank

wegens "speciaal handelsverlies", het betoog hield dat in het eerste onderdeel van het middel wordt weergegeven ;

Overwegende dat het arrest beslist dat er geen aanleiding bestaat tot vergoeding van het verlies van commissielonen om de in het middel aangehaalde redenen en inzonderheid op grond hiervan dat zulkdanige vergoeding slechts dient toegekend te worden "voor zover door herbelegging van de onteigeningsvergoeding voor het onroerend goed geen opbrengst bekomen wordt die gelijk is aan het totaal van de huurprijs en commissielonen" ;

Overwegende dat, ofschoon het aanneemt dat het onderwerpelijke nadeel zijnde het verlies van commissielonen door eiseres ondergaan ten gevolge de onteigening ten algemenen nutte van haar onroerend goed, aanleiding kan geven tot de door de Grondwet voorgeschreven schadeloosstelling, het arrest echter beslist dat eiseres volledig schadeloos gesteld wordt doordat de opbrengst van de vergoeding haar toegekend wegens derving van haar onroerend goed het inkomen aan huurprijs en commissielonen overtreft ;

Dat het arrest hierdoor de afzonderlijke vergoeding betreffende het "handelsverlies" samensmelt met de vergoeding betreffende de derving van het onteigend goed, meer bepaald door voor eerstgenoemde vergoeding rekening te houden met de opbrengst die de belegging van laatstgenoemde vergoeding zal afwerpen ; dat het aldus artikel 11 van de Grondwet schendt ;

Dat het middel gegrond is ;

Om die redenen,

Vernietigt het bestreden arrest doch enkel in zoverre het uitspraak doet over de vordering van eiseres strekkende tot schadeloosstelling van haar verlies van commissielonen op bierleveringen ;

Verwijst de aldus beperkte zaak naar het Hof van beroep te Antwerpen.

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

6e KAMER — 23 APRIL 1976

Voorzitter : de h. E. Ceulemans (rapporteur)
Raadsheren : de hh. R. Vanderhoeft en L. Raymaekers
Advocaat-generaal : de h. J. Kuyl
Advocaat : mr. Verbeke

Valsheid in geschriften—Valse handtekening—Hotelfiches—Valse naamdracht.

Wie een valse naam gebruikt op een hotelfiche en ze met deze naam ondertekent, maakt zich niet schuldig aan valsheid in geschriften maar wel aan valse naamdracht.

T.

Beklaagd van :

A. Met bedrieglijk opzet of met het oogmerk om te

schaden valsheid in authentieke en openbare geschriften, in handels- of bankgeschriften of in private geschriften te hebben gepleegd, hetzij door valse handtekeningen hetzij door namaking of vervalsing van geschriften of handtekeningen, hetzij door overeenkomsten, beschikkingen, verbintenissen of schuldbevrijding en valselyk op te maken of achteraf in de akten in te voegen, hetzij door toevoeging of vervalsing van bedingen, verklaringen of feiten, die deze akten ten doel hebben op te nemen en vast te stellen :

1. Bij samenhang : te Wortel, kanton Turnhout, gerechtelijk arrondissement Turnhout, tussen 21 januari 1975 en 19 februari 1975 : geen openbaar officier of ambtenaar zijnde, zijn foto op een identiteitskaart op naam van C. Luc te hebben doen hechten, het van valsheid betichte stuk neergelegd zijnde ter griffie onder staat nr. 1557 van 14 mei 1975 ;

2. Bij samenhang : te Brussel, zelfde kanton, gerechtelijk arrondissement Brussel, op 12 mei 1975 : valselyk de naam C. Luc te hebben gebruikt op een hotelfiche en met die naam te ondertekenen, het van valsheid betichte stuk neergelegd zijnde ter griffie onder staat nr. 3325 van 29 september 1975 ;

B. Te Antwerpen, zelfde kanton, op 30 maart 1975 : ten nadele van W. Franciscus, geldsommen voor een totaal bedrag van 8.000 fr. die hem niet toebehoorden, bedrieglyk weggenomen te hebben ;

C. Te Antwerpen, zelfde kanton, en bij samenhang elders in het Rijk tussen 1 november 1974 en 14 mei 1975 in het openbaar de naam C. Luc die hem niet toebehoort, te hebben aangenomen ;

D. Te Antwerpen, zelfde kanton, tussen 1 november 1974 en 21 januari 1975 op niet nader te bepalen datum ten nadele van C. Luc een identiteitskaart, zijnde roerende zaken, die een ander toebehoren, en die hij heeft gevonden of die bij toeval in zijn bezit zijn gekomen, bedrieglyk te hebben verborgen of aan derden afgegeven ;
(...)

Overwegende dat niet blijkt dat beklaagde enig initiatief genomen heeft voor de verwezenlijking van het feit A-1 terwijl het feit A-2 geen valsheid in geschriften doch enkel valse naamdracht uitmaakt ;

Overwegende dat door het onderzoek voor het Hof gedaan de schuld van beklaagde aan de feiten van de telasteleggingen A-1 en A-2 niet bewezen en aan de feiten van de telasteleggingen B, C en D bewezen gebleven is ;

Overwegende dat voor de weerhouden vermengde feiten de hierna bepaalde straftoemeting aangepast lijkt ;
(...)

NOOT—De vervalsing van hotelregisters

1. De beklaagde die bij een identiteitscontrole door de politie of rijkswacht, ten overstaan van de parketmagistraat of de onderzoeksrechter, of ter terechtzitting een valse identiteit opgeeft en het proces-verbaal van verhoor ondertekent met deze verzonnen naam, maakt zich niet schuldig aan valsheid in geschriften, maar pleegt wel aanmatiging van een naam. Zowel de rechtsleer (A. CHAUVEAU en F. HÉLIE, *Théorie du code pénal*, éd. belge, I, p. 437, nr. 1475 ; L. LIMELETTE, *Revue critique de droit criminel*, 1882, art. 196, nr. 2 ; J. NYPELS en J. SERVAIS, *Le code pénal belge interprété*, I, p. 565, nr. 22, en p. 604, nr. 19 ; G. HOORNAERT, *Faux en écritures, faux bilans*, 77, nr. 58 ; R.P.D.B., Tw. *Faux*, nr. 31 ; M. RI-

GAUX en P.E. TROUSSE, *Les crimes et les délits du code pénal*, III, p. 242, noot 4; J.M. PIRET, "Usurpation de fonctions, de titres ou de nom", nr. 2917, in *Nov., Droit pénal*, II; J. VANHALEWIJN en L. DUPONT, *Valsheid in geschriften*, p. 41, nr. 122 in A.P.R.; T.J. NOYON, G.E. LANGEMEIJER en J. REMMELINK, *Het wetboek van strafrecht*, 7e druk, art. 227, nr. 4; H.J. RIDDER, *Mittelbare Falschbeurkundung bei gerichtlichen Protokollen und Entscheidungen*, p. 28; anders: A. MARCHAL, "Faux commis dans les écritures", nr. 1647, in *Nov., Droit pénal*, II als de rechtspraak (Cass., 8 april 1872, *Pas.*, 1872, I, 242; Hof Brussel, 18 november 1875, *Pas.*, 1876, II, 12; Hof Luik, 8 juni 1876, *Pas.*, 1876, II, 331; Hof Brussel, 19 april 1886, *Pas.*, 1886, II, 263; Cass., 5 juli 1897, *Pas.*, 1897, I, 245, op conclusie van eerste-advocaat-generaal Mélot; Hof Luik, 14 oktober 1898, *Pas.*, 1899, II, 51; Corr. Brussel, 14 februari 1922, *R.D.P.*, 1922, 375; Corr. Tongeren, 15 maart 1957, *R.W.*, 1957-58, 471; Hof Gent, 9 maart 1973, *R.W.*, 1973-74, 1610, met noot), zijn het hieromtrent nage-noeg eens.

2. Men mag nu bij analogie poneren dat een onweersvogel die aan de hand van valse legitimatiepapieren in een pleisterplaats overnachten mag of in een logement een onderdak vindt en consequent de hotelkaarten met deze fictieve naam ondertekent, wel aanmatiging van een naam pleegt, maar geen valsheid in geschriften? Of is er soms tussen de valse handtekening en de aanmatiging zulke hechte binding dat de bestraffing van het ene misdrijf logischerwijze de immuniteit voor het andere impliceert? Of heeft het hotelregister geen enkele bewijswaarde, zodat de vervalsing ervan niet onder de toepassing van de strafwet valt? Of is de handtekening hier slechts de bevestiging van een leugenachtige verklaring, een van de diverse vormen waarin de aanmatiging van een naam zich uit?

Het probleem is niet eenvoudig en vergt enige toelichting ten einde te voorkomen dat de verouderde rechtspraak — afgestemd op een sedertdien afgeschafte wetgeving — verwarring en twijfel zou zaaien.

3. Onder vigueur van het vroegere art. 555 van het Strafwetboek waren "de waarden, hoteliers, logementhouders en verhuurders van gemeubileerde huizen of appartementen" verplicht de reizigers in een register in te schrijven. De logeergasten werd geen enkele verplichting opgelegd, ze waren er zelfs niet toe gehouden hun identiteitsstukken over te leggen (Hof Luik, 10 januari 1900, *Pas.*, 1900, II, 201; M. RIGAUX en P.E. TROUSSE, *Les codes de police*, I, pp. 116 en 121).

Zelden waren de reizigers trouwens houder van een persoonsbewijs of een gelijkwaardig legitimatiestuk: laten we toch niet vergeten dat de identiteitskaart pas sedert de verordening van de Duitse bezetter van 31 augustus 1915 in België ingevoerd werd (A. VANDEPLAS, "De valsheid in identiteitskaarten", in *Recht in beweging*, II, p. 1121).

Men oordeelde toen dat pechvogels die in een hotel een valse identiteit opgaven of die zich onder een fictieve naam aanmeldden, zich niet schuldig maakten aan valsheid in geschriften (Hof Luik, 25 maart 1899, *Pas.*, 1900, II, 200; Hof Luik, 10 januari 1900, *Pas.*, 1900, II, 201; M. RIGAUX en P.E. TROUSSE, *Les codes de police*, I, p. 124).

Van de hotelhouder zegt de parlementaire voorbereiding: "Un hôtelier qui, pour soustraire une personne à la surveillance de l'autorité l'inscrit sur ses registres sous un faux nom, commet une double infraction: il viole les devoirs imposés à sa profession et se rend complice de la supposition de nom" (memorie van toelichting, in J. NYPELS, *Législation criminelle de la Belgique*, II, p. 194, nr. 40), maar van de door de reiziger gepleegde onregelmatigheden werd geen gewag gemaakt omdat de logeergast hoegenaamd niet betrokken was bij het houden van het hotelregister. Deze aangelegenheid behoorde tot de taak van de hotelhouder, de reiziger had geen enkele bevoegdheid om het register zelf in te vullen en de aantekeningen die hij toch aanbracht waren volkomen waardeloos. Wanneer in het rechtsverkeer aan een geschrift — zij het een vermelding in een hotelregister — geen betekenis voor het bewijs van enig feit wordt toegekend, dan kan de vervalsing ervan ook niet onder de toepassing van art. 196 Sw. vallen.

4. Bij besluit van de secretaris-generaal van 25 maart 1941

betreffende de controle van reizigers in de logementshuizen werd artikel 555 van het Strafwetboek opgeheven en luidens art. 1 van vermeld besluit was de logeergast die "in een herberg, een hotel, een gemeubileerd huis of gemeubileerd appartement slaapt of er een nacht doorbrengt ertoe gehouden dadelijk na zijn aankomst in de gelegenheid" zich in te schrijven in een hem door de logementhouder voorgelegd soucheboekje. De rol van de hotelhouder bleef voortaan beperkt tot het nazien van de juistheid van de vermeldingen aan de hand van de voorgelegde identiteitsstukken (G. SCHUIND, *Traité pratique de droit criminel*, 3e ed., I, p. 371).

5. Dit oorlogsbesluit, waarvan de geldigheid overeenkomstig artikel 3 van het wetsbesluit van 5 mei 1944 op 15 februari 1946 verstreek, werd schier ongewijzigd overgenomen door het wetsbesluit van 31 januari 1946.

De reiziger die zich onder een valse identiteit in een hotel aanmeldt, kan nu niet meer komen beweren dat hij bij de vervalsing niet betrokken is, want de memorie van toelichting preciseert: "Terwijl overeenkomstig artikel 555 van het Strafwetboek de verplichting om de vermeldingen in het register in te schrijven op den hotelier berust, wordt door het bijgaand ontwerp die zorg aan den logeergast opgedragen, met dien verstande dat de hotelier ertoe gehouden is de juistheid van de vermeldingen na te zien en deze zelf niet moet aanbrengen, tenzij de betrokkene niet kan schrijven" (*Parl. Besch.*, *Senaat*, 1944-45, nr. 93). Het soucheboekje moest trouwens door de hotelgast ondertekend worden.

6. De Wet van 17 december 1963 tot inrichting van de controle op reizigers in logementshuizen heeft het formalisme bij de registratie van reizigers getemperd "met behoud nochtans van de waarborgen door de vroegere wetgeving geboden" (memorie van toelichting, *Parl. Besch.*, *Kamer*, 1962-63, nr. 563/1). De wet voert een dubbele kaart in die zowel door de logementhouder of diens aangestelde als door de reiziger zelf mag worden ingevuld. Deze hotelkaart wordt zowel door de logeergast als door de hotelhouder of diens aangestelde ondertekend (art. 1, lid 5, van vermelde wet).

Nog steeds kan worden beweerd dat de hotelkaart — evenmin als het vroegere hotelregister of het soucheboekje — niet de minste bewijskracht heeft aangaande de identiteit van personen, maar dat neemt niet weg dat ze tot doel heeft de controle van de politie op de reizigers- en logementshuizen te vergemakkelijken (*Pand. B.*, Tw. *Auberge-aubergiste*, nr. 91; L. CRAHAY, *Traité des contraventions de police*, 2e ed., pp. 291-292, nr. 270; M. RIGAUX en P.E. TROUSSE, *Les codes de police*, I, p. 116; memorie van toelichting, *Parl. Besch.*, *Senaat*, 1944-45, nr. 93). Bovendien is deze hotelkaart nu ondertekend door de reiziger, zelfs indien hij het document niet persoonlijk heeft ingevuld.

Daar de hotelkaart overeenkomstig de uitdrukkelijke wil van de wetgever bestemd is om "de politie in te lichten omtrent de personen die in een localiteit verblijven of verbleven hebben, en aldus de vervolging en aanhouding van de misdadigers te vergemakkelijken" (memorie van toelichting, *Parl. Besch.*, *Senaat*, 1944-45, nr. 93), en mede door de persoonlijke medewerking van de betrokken reiziger, verkrijgt dit document een officiële bewijsfunctie en wordt de juistheid van de vermeldingen die erin voorkomen beschermd door artikel 196 Sw. (cf. Cass., 21 september 1891, *B.J.*, 1891, 1227).

7. De hotelhouder, de logementhouder, de kamerverhuurder of de door hem aangewezen aangestelde die wetens de logeergasten op valse of verdichte namen inschrijft of het hotelregister of de kaarten op enige andere wijze vervalst, wordt overeenkomstig artikel 210 van het Strafwetboek gestraft met gevangenisstraf van acht dagen tot drie maanden. Deze opsomming is beperkt: "Il va de soi", preciseert het rapport van E. Pirmez, "que les dispositions générales ne peuvent s'appliquer aux cas spécialement prévus par la loi, comme il est constant que, dans le silence de ces exceptions, la règle reprend son applicabilité" (rapport van de bijzondere commissie van de Kamer, 17 november 1858, in J. NYPELS, o.c., II, p. 217, nr. 30).

Alle andere personen, en in de eerste plaats de logeergasten zelf, vallen bij vervalsing van het register of van de hotelkaarten onder de toepassing van art. 196 Sw. (Hof Luik, 4 december 1958, *Jur. Liège*, 1958-59, 130; Cass., 1 maart 1965, *R.W.*, 1964-65, 1557; J. CONSTANT, *Manuel de droit pénal*,

II, nr. 418; A. MARCHAL, "Faux commis dans les écritures", nr. 2593; J. VANHALEWIJN en L. DUPONT, o.c., 113, n° 360; A. MARCHAL en J.P. JASPAR, *Droit criminel*, 3e ed., II, p. 230, nr. 744).

8. De feitenrechter zal moeten uitmaken of er eenheid van opzet is tussen de valsheid in geschriften en de aanmatiging van een naam. Deze misdrijven zijn geenszins onafscheidbaar en de vervalsing kan niet worden beschouwd als een bestanddeel van de aanmatiging. Het is niet omdat een verdachte consequent handelt dat hij een immuniteit geniet voor alle misdrijven die logischerwijze uit het eerste strafbaar opzet voortspuiten.

A. Vandeplas

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL

3e KAMER — 27 NOVEMBER 1974

Voorzitter : de h. Caron

Raadsheren : de h. Vroomans en Slachmuylder

Openbaar ministerie : de h. Basch

Advocaten : mrs. Vanhegghen en Hellemans

1. Afstamming—Betwisting van erkenning en wetgeving—Belanghebbenden—Pleegouders—Procedure—Bewijs van niet-vaderschap—Vermoedens—2. Ouderlijke macht—Erkenning—Einde van datieve voogdij—Vordering tot afgifte van kind aan ouder(s)—Bevoegde rechtbank—Gronden—Belang van het kind.

1. *Pleegouders die het kind wensen te adopteren hebben het door art. 339 B.W. vereiste belang om de erkenning en de wetgeving van het kind te betwisten.*

De vordering tot betwisting van een erkenning, uitgaande van derden, wordt ingesteld tegen de erkenner en de moeder van de minderjarige erkende, in haar hoedanigheid van wettelijke vertegenwoordigster van de erkende.

Een vordering tot betwisting van de erkenning van een natuurlijk kind kan slagen, indien feiten en omstandigheden, die afzonderlijk genomen niet als afdoende voorkomen, samen een geheel van gewichtige, bepaalde en met elkaar overeenstemmende vermoedens uitmaken, die op de onoprechtheid van de erkenning en de onwaarschijnlijkheid van het vaderschap wijzen.

2. *De burgerlijke rechtbank, en niet de jeugdrechtbank is bevoegd om kennis te nemen van de vordering van de ouders tot afgifte van hun kind t.a.v. de pleegouders aan wie het kind, kort na de geboorte, werd toevertrouwd.*

Door de erkenning van een natuurlijk kind komt van rechtswege een einde aan de opgedragen voogdij. De erkennende ouder kan krachtens de ouderlijke macht die hij t.a.v. het kind uitoefent, principieel de beslissing herroepen waarbij het kind aan derden werd toevertrouwd.

De drager van het ouderlijk gezag is niet gerechtigd om, krachtens bevoegdheden die hem enkel worden verleend om zijn plicht tot opvoeding te vervullen, dwangmaatregelen te vorderen die tegen gewichtige en rechtmatige belangen van het kind indruisen.

Strijdig met het belang van het kind is een maatregel die zijn algemene opvoedingsvoorwaarden op een grove

en nadelige wijze zou wijzigen (in casu : een kind dat sinds zijn geboorte verzorgd wordt door pleegouders die het willen adopteren, teruggeven aan zijn natuurlijke moeder nadat zij het heeft erkend).

R.J.-L. en D.M.-L. t/ A.C.b.M. en W.R.

Gezien, in behoorlijke vorm overgelegd, de door de wet vereiste gedingstukken waaronder het bestreden vonnis (Rb. Antwerpen, 6 december 1973), dat op 14 december 1973 aan appellanten werd betekend en waartegen op 17 december 1973 een naar vorm en termijn regelmatig hoger beroep werd ingesteld;

I. De respectieve vorderingen

Overwegende dat appellanten, oorspronkelijke aanleggers, bij dagvaarding van 12 juli 1973 geïntimeerde voor de Rechtbank van Eerste Aanleg te Brussel, burgerlijke kamer, hebben doen dagvaarden ten einde nietig en van gener waarde te horen verklaren de erkenning door eerste geïntimeerde van het kind Pascal, zoon van tweede geïntimeerde, geboren te B. op 19 januari 1971, erkenning gedaan op 19 februari 1973 voor de ambtenaar van de burgerlijke stand te B. alsook de wetgeving van bovengenoemd kind, gelijktijdig met het huwelijk van beide geïntimeerden, op 2 april 1973, voor de ambtenaar van de burgerlijke stand te ...;

Overwegende dat geïntimeerden, bij conclusie neergelegd op 6 augustus 1973 een tegenvordering hebben ingesteld ertoe strekkende bedoeld kind door appellanten te doen afgeven;

Overwegende dat het bestreden vonnis de hoofdvordering heeft afgewezen en de tegenvordering heeft ingewilligd;

II. De exceptie van nietigheid van het bestreden vonnis

Overwegende dat appellanten de nietigheid van het bestreden vonnis opwerpen omdat de eerste rechter de door geïntimeerden ter zitting van 7 november 1973 neergelegde aanvullende conclusie niet buiten het bearaad gehouden heeft;

Overwegende dat de meldingen die op het procesverbaal van de terechtzitting van 7 november 1973 voorkomen uitdrukkelijk vaststellen dat de debatten werden gesloten en het openbaar ministerie in zijn mondeling advies werd gehoord nadat partijen aanvullende conclusies hadden neergelegd; dat uit de processtukken waarop het Hof vermag acht te slaan geen onregelmatigheid blijkt die de nietigheid van het vonnis ten gevolge zou hebben; dat het middel derhalve in feite faalt;

III. De hoofdvordering

Overwegende dat de erkenning van natuurlijke kinderen luidens de Belgische wet steeds vatbaar is voor betwisting welke krachtens artikel 339 B.W. voor alle belanghebbenden openstaat en onder meer, voor appellanten die, in hun hoedanigheid van pleegouders die het kind wensen te adopteren, er een zedelijk belang bij hebben de erkenning en de wetgeving van het kind te betwisten;

Overwegende dat er ten deze geen geschil bestaat tussen de Marokkaanse wet, die het persoonlijk statuut van de vermeende vader beheerst en de Belgische wet, welke de nationale wet van het kind was vóór de erkenning ;

dat artikel 92 van het Marokkaans burgerlijk wetboek (Dahir nr. 1-57-379, verschenen in het Bulletin Officiel van Marokko op 25 juli 1958) duidelijk stelt dat de geldigheid van de erkenning onderworpen is aan de voorwaarde dat de verklaringen van de persoon die zijn vaderschap bekent niet gelogenstraft worden door het verstand en de waarschijnlijkheid ("Les déclarations de l'auteur de l'aveu ne doivent pas être démenties par la raison ou la vraisemblance") ;

Overwegende dat de hoofdvordering zowel tegen het kind als tegen diegene die erkende is gericht ; dat het kind ten deze vertegenwoordigd is door tweede geïntimeerde ;

Overwegende dat C.b.M.A. op bevel van de vreemdelingenpolitie op 22 maart 1969 het land heeft verlaten en slechts op 26 oktober 1972 een aanvraag tot inschrijving in het vreemdelingenregister heeft ingediend ; dat volgens een schrijven van 19 oktober 1973 van de vreemdelingenpolitie "er geen feitelijke gegevens aanwezig zijn om te bewijzen dat betrokkene zich tussen 22 maart 1969 en 26 oktober 1972 in België bevond", dat er geen aanwijzing is dat hij tijdens de periode van bevruchting hetzij in België, hetzij in het buitenland met de moeder van het kind omgang zou hebben gehad ;

Overwegende dat C.b.M.A. noch tijdens de zwangerschap van de moeder noch vanaf de geboorte van het kind zich om het beweerd vaderschap heeft bekommerd ; dat hij het kind slechts op 19 februari 1973 heeft erkend en op 2 april 1973 met de moeder is gehuwd nadat hem op 11 januari 1973 opnieuw bevolen werd het land te verlaten "tenzij hij intussen in het huwelijk zou treden" ;

Overwegende dat het feit dat er in 1971 tot tweemaal toe voor hem een arbeidsvergunning werd aangevraagd, tegen de hierboven aangehaalde feiten en omstandigheden niet opweegt ; dat deze feiten en omstandigheden, hoewel ze niet afdoende voorkomen wanneer ze afzonderlijk worden overwogen, nochtans een geheel van gewichtige, bepaalde en met elkaar overeenstemmende vermoedens vormen welke op de onoprechtheid en de onwaarschijnlijkheid van het vaderschap wijzen ;

Overwegende dat appellanten geen grieven hebben ontwikkeld tegen de afwijzing door de eerste rechter van hun burgerlijke rechtsovereenkomst strekkende tot de veroordeling van geïntimeerden tot betaling bij wijze van schadevergoeding, van de som van tien duizend frank ;

IV. De tegenvordering

Overwegende dat de tegenvordering een gerechtelijke handeling is waarbij de vermeende wettige ouders de afgifte eisen van het kind ten aanzien van de pleegouders aan wie het kind, enkele dagen na de geboorte, werd toevertrouwd (met aanstelling van eerste appellant als voogd op 21 januari 1971 door de familieraad) ;

Overwegende dat de eerste rechter de exceptie van onbevoegdheid, voorgedragen door appellanten terecht heeft afgewezen ; dat de door appellanten ingeroepen ar-

tikelen 2, 30 en 31 der Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming enkel betrekking hebben op de sociale en gerechtelijke opvoedingsbijstand en ten deze niet toepasselijk zijn ; dat uit geen enkele wetsbepaling voortspuit dat dit geschil aan de volstrekte bevoegdheid van de rechtbank van eerste aanleg, burgerlijke kamers, onttrokken wordt ;

Overwegende dat de eerste rechter eveneens terecht geweigerd heeft de uitspraak over de tegenvordering te schorsen ; dat de dwingende regel van artikel 4 der Wet van 17 april 1878 de behandeling van de tegenvordering niet belet daar het niet bewezen is dat zij met een hangende strafvordering gemene punten heeft ;

Overwegende dat de tegenvordering van eerste geïntimeerde ontvankelijk is omdat hij, ten tijde dat ze ingesteld werd daartoe de vereiste hoedanigheid bezat ; dat ze thans, in hoofde van eerste geïntimeerde, alle wettelijke grondslag mist omdat hij die hoedanigheid heeft verloren ;

Overwegende dat de erkenning een verklarend en geen toekennend karakter heeft zodat de akte van erkenning, welke als akte van de burgerlijke stand geldt, de staat van het kind niet schept maar vaststelt ;

Overwegende dat de erkenning gedaan door tweede geïntimeerde aan de opgedragen voogdij van eerste appellant een einde heeft gemaakt omdat de voogdij over een natuurlijk kind, dat door een van zijn ouders erkend is krachtens artikel 396bis B.W., van rechtswege aan deze ouder toekomt ; dat tweede geïntimeerde, ten aanzien van het kind het ouderlijk gezag uitoefent en principieel de beslissing kan herroepen waarbij het kind aan derden werd toevertrouwd ;

Overwegende dat de eis van tweede geïntimeerde echter een ernstig gevaar oplevert voor de verdere ontwikkeling van het kind daar tweede geïntimeerde hierdoor de affectieve binding tussen het kind en de personen dat het als zijn ware ouders beschouwt, wil verbreken ;

dat hierdoor aan het kind een onherstelbaar kwaad kan worden berokkend zodat het onverantwoord voorkomt het thans te scheiden van degene aan wie het, in 1971, onmiddellijk na de geboorte, voor adoptie werd toevertrouwd ;

Overwegende dat de drager van de ouderlijke macht, hoofdens machten die enkel worden verleend om de plicht tot opvoeding te vervullen, niet gerechtigd is dwangmaatregelen te vorderen die tegen gewichtige en rechtmatige belangen van het kind indruisen ; dat er aanleiding toe bestaat bij toepassing van de gemeenschappelijke controle over de uitoefening van de ouderlijke macht, de bescherming van de wet te ontzeggen aan een eis die de algemene opvoedingsvoorwaarden van het kind op een grove en nadelige wijze wil wijzigen ;

Overwegende dat de eerste rechter derhalve ten onrechte de tegenvordering heeft ingewilligd ;

Om die redenen,

Het Hof (...)

Ontvangt het hoger beroep en zegt het in de hierna bepaalde mate gegrond ;

Wijst de voorgedragen excepties af als ongegrond ;

Bevestigt het bestreden vonnis in zover het de hoofdvordering en de tegenvordering ontvankelijk heeft ver-

klaard en het de burgerlijke rechtsvordering van appellanten als ongegrond heeft afgewezen ;

Doet de overige beschikkingen van het vonnis teniet en opnieuw wijzende in overeenstemmende mate,

Verklaart nietig en zonder uitwerking de erkenning door C.d.M.A., geboren te ... (Marokko) in 1941, van het kind P.W., geboren te B. op 19 januari 1971, zoon van R.A.W., erkenning gedaan voor de ambtenaar van de burgerlijke stand te B. op 19 februari 1973 ;

Verklaart bijgevolg eveneens nietig de wettiging van P.W. gelijktijdig met het huwelijk van C.b.M.A. met R.W., voltrokken vóór de ambtenaar van de burgerlijke stand te ... op 2 april 1973 ;

Beveelt dat het beschikkend gedeelte van dit arrest in de lopende registers van de burgerlijke stand van de gemeente ... zonder uitstel zal worden overgeschreven met melding ervan zowel op rand van de geboorteakte van P.W. als, in de registers van de burgerlijke stand te ..., op rand van de huwelijksakte van geïntimeerden, alsmede in de tabellen van hogervermelde registers ;

Wijst de tegenvordering af als ongegrond ;

Veroordeelt geïntimeerden tot de kosten van beide aanleggen.

NOOT—Ad 1. Wat de bewijsvoering betreft, moge opgemerkt worden dat wellicht strengere bewijsvereisten gelden als niet een derde, maar de erkenner zelf de erkenning betwist. Zie bv. Rb. Brussel, 31 augustus 1906, *B.J.*, 1906, 1172, *P.P.*, 1906, 1447 ; Rb. Dinant, 28 september 1955, *Pas.*, 1956, III, 27, *Jur. Liège*, 1955-56, 90 ; Rb. Bergen, 28 mei 1958, *J.T.*, 1959, 171 ; Hof Brussel, 29 mei 1959, *Pas.*, 1959, II, 272 ; *J.T.*, 1959, 476.

J.M.P.

BURGERLIJKE RECHTBANK TE ANTWERPEN

1e KAMER — 11 DECEMBER 1975

Voorzitter : de h. J. Cornette

Rechters : de h. A. Kiebooms en mevr. L. Bafcop-Spinoy

Openbaar ministerie : de h. R. Kinart

Advocaten : mrs. A. Goossens en W. Castelyns loco P. van Eeckhoudt.

Afstamming—Onderhoudsvordering t.a.v. de "vermoedelijke vader"—Exceptio plurium—Geen uitsluitel door getuigenbewijs—Bloedonderzoek—Relevantie—Verzet vanwege eiseres.

Indien blijkt dat het bewijs met getuigen wellicht geen uitsluitel zal bieden aangaande de exceptio plurium, door verweerder in een vordering op grond van art. 340b B.W. opgeworpen, is het verzoek van laatstgenoemde om tot het vergelijkend onderzoek van de bloedgroepen van moeder, kind en verweerder over te gaan, nuttig en gepast, en mag het niet als een verdragingsmaneuver afgewezen worden.

Voor het verrichten van een bloedproef is in beginsel de toestemming van alle partijen vereist. Weigert één van hen, dan kan de rechtbank toch de maatregel bevelen, maar gelast ze de deskundige zijn taak enkel uit te voeren indien alle partijen ermee instemmen.

Van W. t/ C.

Advies van het openbaar ministerie

(...) Verweerder vraagt ook te mogen bewijzen door middel van een bloedproef, dat hij de vader niet is noch kan zijn van het kind. Aanlegster verzet zich tegen zulke maatregel omdat het geding reeds zo lang aan de gang is, omdat zulke maatregel nergens door de wet is voorzien ; zij roept ook de integriteit van de menselijke persoon in.

Volgens de rechtspraak van deze kamer kan zulke maatregel slechts toegestaan worden in geval van toestemming van beide partijen. Zie Rb. Antwerpen, 1e kamer, 7 mei 1975, A.R. 26.619 : "Overwegende dat de vraag strekkende tot het bevelen van het onderzoek naar de bloedgroep slechts toegelaten kan worden indien de beide groepen erin toestemmen zich te onderwerpen aan de bloedname (De Page, I, nr. 1036bis, 3° ; Hof Brussel, 5 december 1951, *Pas.*, 1952, II, 76 ; Rb. Brussel, 2 juni 1951, *Pas.*, 1952, III, 10 ; Rb. Doornik, 20 november 1952, *Pas.*, 1954, III, 6 ; Rb. Verviers, 9 november 1953, *J.T.*, 1954, 42 ; Hof Luik, 24 mei 1956, *Jur. Liège*, 1955-56, 298 ; Hof Brussel, 19 november 1958, *Pas.*, 1960, II, 38) ; dat eiseres zich voor zodanig onderzoek niet akkoord verklaard en bijgevolg het aanbod van verweerder niet kan worden toegelaten."

De loutere weigering, zonder meer, is dus voldoende, volgens deze kamer, tenminste nog tot heden, om de bloedproef te weigeren, met al de daaraan verbonden gevolgen. Wij zijn nochtans de mening toegedaan dat, in geval van weigering zonder ernstige redenen, een meer genuanceerde houding gewenst is.

(Volgt een overzicht van rechtsleer en rechtspraak.)

Uit dit alles blijkt :

dat de bloedproef alle wetenschappelijke zekerheid biedt aangaande het negatief bewijs van het vaderschap ;
dat de bloedproef gevaarloos is, tenminste praktisch in alle gevallen ("opération bénigne") ;

dat sommige rechtspraak zelfs die bloedproef beveelt vóór alle verdere andere onderzoeksmaatregelen ;

dat de rechtspraak die maatregel beveelt telkens als, na andere elementen te hebben verzameld, er enige twijfel blijft voortbestaan aangaande het vaderschap, zelfs al zijn de vleeselijke verhoudingen tussen partijen volledig bewezen ;

dat de rechtspraak en rechtsleer verdeeld is aangaande het voorafgaande akkoord van partijen om tot de bloedproef over te gaan, maar dat er in ieder geval een rechtspraak bestaat welke de weigering om tot die bloedproef over te gaan niet aanneemt ;

dat rechtspraak en rechtsleer unaniem zijn om de gebeurlijke weigering te interpreteren ten nadele van de thesis van de partij die weigert, rekening houdend met de gehele economie der zaak.

Het volstaat bijgevolg niet zich doodeenvoudig neer te leggen bij de loutere weigering, des te meer wanneer die weigering louter academisch is en als volledig ongegrond en ongerechtvaardigd voorkomt, zoals zulks het geval is in het voornoemde vonnis van 7 mei 1975.

Wij zijn de mening toegedaan dat advocaat-generaal Van Houdt de juiste richting heeft genomen, zoals hierboven is uiteengezet. Het recht en het gerecht dienen niet ten achter te blijven, maar integendeel moeten

zij, op gepaste wijze, gebruik kunnen maken van de wetenschappelijke vooruitgang, telkens als daardoor de rechtszekerheid bereikt kan worden in plaats van zich tevreden te moeten stellen van meestal onzekere, onduidelijke, onvolledige gegevens.

Weliswaar zou, zeer uitzonderlijk, het geval zich kunnen voordoen dat de weigering tot de bloedproef over te gaan op ernstige en gegronde redenen zou steunen, waarvan de voornaamste — in feite kan er geen andere bestaan, zelfs geen godsdienstige (in dat geval moet men de gevolgen ervan dragen) — de gezondheid van de belanghebbende betreft. In zulk geval zou de rechtbank wel verplicht zijn zich tevreden te stellen met de andere elementen waarover zij zou kunnen beschikken. Maar die uitzonderlijke gevallen zijn geen voldoende reden om die weigering in de andere gevallen te aanvaarden ten nadele van de rechtszekerheid.

Onze stelling zal bijgevolg een radicaal karakter hebben : wij menen dat de rechtbank de bloedproef moet bevelen, hetzij vóór iedere verdere maatregel, hetzij in geval van twijfel — naar keuze — zelfs in geval van weigering vanwege de andere partij, maar voor zover die weigering als louter academisch en ongegrond voorkomt, hetgeen in het onderhavige geding wel het geval is.

En in ieder geval, zelfs indien de rechtbank van mening zou zijn dat met de weigering, zelfs volledig ongegrond en ongerechtvaardigd, wel rekening gehouden dient te worden, dan nog behoudt zij een appreciatie-recht dat zij verplicht is uit te oefenen, zonder zich tevreden te moeten stellen met het louter uitschakelen van dat appreciatievermogen. Trouwens kan ook zulke ongegronde en ongerechtvaardigde weigering als een misbruik van recht beschouwd worden.

En dat appreciatievermogen is, ons inziens, van het grootste belang. Het bewijs van de "exceptio plurium" en/of van het "kennelijk wangedrag" vergt de bewijsovervoering van vleeselijke betrekkingen van de vrouw met een of meer andere mannen. Weliswaar moet het bewijs niet absoluut zijn, maar de mogelijkheid van die vleeselijke verhoudingen moet redelijkerwijze bewezen worden (zie De Page, I, nr. 1164, blz. 1165 : "Il faut évidemment que ces relations soient charnelles. Mais la preuve sur ce point ne doit pas être absolue. Il suffit que ces relations soient démontrées raisonnablement et humainement possibles").

Een loutere afleiding, welke uiteindelijk, buiten ieder verder bewijs, als een twijfelachtige veronderstelling voorkomt, is dus onvoldoende en ontoereikend. Maar het is juist wanneer er twijfel bestaat, dus geen voldoende bewijs van de exceptio plurium en/of van het kennelijk wangedrag, dat de aangevraagde bloedproef zich opdringt, juist om die twijfel uit te schakelen. De ongegronde weigering, welke dus als enig doel kan hebben aan de aanvrager iedere kans te ontnemen zijn tegenbewijs te leveren is bijgevolg te interpreteren als de impliciete toegeving dat die vleeselijke verhoudingen met een of meer andere mannen wel hebben plaatsgehad, en niet meer twijfelachtig zijn.

In het onderhavige geval is er twijfel : de exceptio plurium is in huidige staat van zaken niet voldoende bewezen. Maar zou het kunnen zijn door middel van de bloedproef. De ongegronde weigering van verweerster

nochtans doet die twijfel verdwijnen, daar zij door die houding aan te nemen, wel impliciet toegeeft dat die bloedproef wel het bewijs zou kunnen leveren dat aanlegger de vader niet is (negatief bewijs van het vaderschap) hetgeen vleeselijke gemeenschap met een of andere mannen noodzakelijkerwijze veronderstelt.

Besluit : de rechtbank dient de door verweerder aangevraagde bloedproef te bevelen, desnoods mits inachtneming van zekere voorzorgsmaatregelen aangaande de eenzelligheid (zie Hof Gent, 1 oktober 1957, R.W., 1957-58, 1441) ; zoniet, en ondergeschikt : de vordering dient van nu af aan als *ongegrond* afgewezen te worden.

Vonnis

Overwegende dat de vordering van eiseres ertoe strekt, bij toepassing van de bepalingen van art. 340f en volgende, en art. 1382 B.W., verweerder te horen veroordelen om aan eiseres te betalen :

a) 2.500 fr. per maand, aan te passen aan de index, als onderhoudsgeld van haar kind H. en dit vanaf de geboorte tot het de leeftijd van achttien jaar bereikt zal hebben ;

b) 2.935 fr. voor bevallingskosten ;

c) 4.000 fr. voor verdere onderhoudskosten gedurende vier weken te rekenen vanaf de bevalling ;

d) 50.000 fr. als schadevergoeding ;

Overwegende dat bij tussenvonnissen van 28 juni 1973 en 25 april 1974, aan verweerder werd toegelaten het bewijs te leveren van een aantal gequoteerde feiten, daar hij de *exceptio plurium* inriep ;

Overwegende dat dit getuigenverhoor werd gesloten op 10 september 1974 en het tegenverhoor op 13 februari 1975 ;

Overwegende dat alvorens ten gronde de getuigenverklaringen te beoordelen, nochtans uit die getuigenverklaringen blijkt dat eiseres niet helemaal van onberispelijk gedrag zou geweest zijn en in dit verband de naam van een andere man aangestipt wordt ;

Overwegende dat verweerder dan ook vraagt te mogen bewijzen, bij middel van een bloedproef, dat hij de vader niet is noch kan zijn van het kind ;

Overwegende dat eiseres zich tegen een bloedproef niet verzet om verweerder elke kans te ontnemen de onmogelijkheid van zijn vaderschap aan te tonen doch aanvoert dat deze maatregel niet alleen overbodig en nutteloos zou zijn, maar bovendien een vertragsmaneuver is ;

Overwegende dat echter gezien de getuigenverklaringen en de bestanddelen der zaak, zeker twijfel kan bestaan omtrent het al dan niet vaderschap en een bloedproef niet als een vertragsmaneuver kan voorkomen, doch integendeel nuttig en gepast lijkt, gezien de bestaande twijfel vermoedelijk door wetenschappelijk onderzoek kan worden weggenomen ;

Overwegende dat in principe voor een dergelijke maatregel de toestemming van alle partijen vereist is (o.a. De Page, I, nr. 1036bis, 5° ; Hof Brussel, 5 december 1951, *Pas.*, 1952, II, 76 ; Rb. Brussel, 2 juni 1951, *Pas.*, 1952, III, 10, Doornik, 20 november 1952, *Pas.*, 1954, III, 6 ; Rb. Verviers, 9 november 1953, *J.T.*, 1954, 42 ; Hof Luik, 24 mei 1956, *Jur. Liège*, 1955-56, 298) ;

Overwegende dat eiseres zelf volhoudt dat verweerder de verwekker is van het kind, aangezien tijdens de wet-

telijke periode van bevruchting ze geen seksuele relaties met een andere man onderhield; dat bijgevolg in haar eigen stelling de bloedproef de bevestiging van haar thesis kan aantonen;

Overwegende dat bijgevolg ontleding en vergelijking van de bloedgroepen van eiseres, verweerder en het kind, nuttig en gepast voorkomen;

Om die redenen,

De Rechtbank,

Gezien het geschreven advies van de heer R. Kinart, eerste substituuat-procureur des Konings, van 15 oktober 1975; (...)

Alvorens verder recht te doen, beveelt een deskundig onderzoek met als opdracht aan de deskundige het bloed van V.W.A., C.W. en V.W.H., mits partijen hun toestemming geven, te ontleden en te vergelijken, de bloedgroepen aan te duiden waartoe deze drie personen behoren en in het licht van de aldus gedane vaststellingen te zeggen of C.W. het kind V.W.H. heeft kunnen verwekken, ofwel, in voorkomend geval, of die mogelijkheid volstrekt uitgesloten is;

Benoemt (...)

Gelast de deskundige, ter oplossing van het geschil, alle vereiste vaststellingen te doen, een technisch advies te geven en te antwoorden op alle nuttige vragen van partijen, zich gedragend naar de bepalingen van artikel 962 en volgende van het Gerechtelijk Wetboek; (...)

Houdt de kosten aan.

RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Hof van Cassatie (1e Kamer), 29 oktober 1976

Rechtspleging op eenzijdig verzoekschrift—Faillissementscurator—Indiening van verzoekschrift—Bijstand van een advocaat niet vereist.

Eisers tot cassatie, mr. Vroman en de bedrijfsrevisor Verhaegen, zijn curators over het faillissement van de Coöp. V. Acifina. Het bestreden arrest (Hof Gent, 31 juli 1975), op eenzijdig verzoekschrift gewezen, heeft hun hoger beroep ambtshalve niet-ontvankelijk verklaard, op grond dat het verzoekschrift in hoger beroep nietig is, daar het niet, zoals in de artt. 1026 en 1031 Ger.W. wordt bepaald, werd ondertekend door de advocaat van de partij, nu mr. Vroman, ondertekenaar van het verzoekschrift, die partij is in het geding, niet de advocaat van een partij is. Die beslissing wordt vernietigd:

"Overwegende dat de wet van 10 oktober 1967 houdende het Gerechtelijk Wetboek, de verplichte wettelijke vertegenwoordiging van partijen heeft opgeheven; dat, tenzij de wet er uitdrukkelijk anders over beschikt, de bepalingen van het Gerechtelijk Wetboek derhalve dienen te worden uitgelegd rekening houdend met de regel dat de partijen persoonlijk voor de hoven en rechtbanken mogen verschijnen;

"Dat de bepaling van artikel 1026, 5°, van het Gerechtelijk Wetboek, luidens welke, bij rechtsplegingen op verzoekschrift, dit laatste op straffe van nietigheid de handtekening van de advocaat van de partij vermeldt, geen verplichte wettelijke vertegenwoordiging van de partij heeft tot stand gebracht, doch enkel tot doel heeft, dank zij de deontologische regelen waaraan de balie onderworpen zijn, de belangen van derden bij een rechtspleging op eenzijdig verzoekschrift te waarborgen;

"Overwegende dat de curator over een faillissement door

de rechtbank van koophandel wordt aangesteld; dat hij een gerechtelijke mandataris is en noodzakelijk het vertrouwen van de rechtbanken geniet; dat hij niet persoonlijk als partij verschijnt, doch de belangen die hem krachtens de wet worden toevertrouwd, waarneemt;

"Dat de bepaling van vermeld artikel 1026, 5°, op hem, als gerechtelijke mandataris, niet toepasselijk is en hij derhalve niet door een advocaat hoeft te worden bijgestaan om een eenzijdig verzoekschrift aan te bieden;

"Overwegende dat, door het verzoekschrift tot hoger beroep niet ontvankelijk te verklaren omdat de eerste eiser, die het verzoekschrift ondertekende, ten deze partij is en geen raadsman van een partij, het arrest de draagwijdte van de artikelen 1026 en 1031 van het Gerechtelijk Wetboek schendt;

"Dat het middel gegrond is."

De zaak wordt naar het Hof van Beroep te Antwerpen verwezen.

(Voorzitter: de h. de Vreese—Raadsheer-rapporteur: de h. Gerniers—Advocaat-generaal: de h. Krings—Advocaat: mr. Ansiaux.)

Hof van Cassatie (1e Kamer), 26 november 1976

Faillissement—Gewone schuldvordering op de gefailleerde—Veroordeling van de curator q.q. tot betaling—Met interesten—Onwettelijk.

Handelend als faillissementscurator had eiser tot cassatie verweerder, een melkhandelaar, gedagvaard tot betaling van een bedrag dat nog verschuldigd was voor door de gefailleerde geleverde zuivelprodukten. Verweerder wierp een kwestie van statiegeld voor verpakking op en stelde een tegeneis in. Het bestreden arrest (Hof Brussel, 11 juni 1975) veroordeelt eiser q.q. tot betaling van het verschil met interesten vanaf de dag waarop de tegeneis werd ingesteld. Het middel bestrijdt het arrest in zover het eiser q.q. tot betaling veroordeelt en in strijd met art. 451 Fw. interesten toekent.

"Overwegende dat eiser in conclusie de bevestiging vroeg van het beroepen vonnis luidens hetwelk verweerder zijn schuldvordering in het gewoon passief van het faillissement moest laten opnemen;

"Overwegende dat het arrest, na de schuldvergelijking te hebben uitgesproken van de schulden van de gefailleerde en van de verweerder tot beloop van het bedrag van de laatstvermelde schuld, eiser qualitate qua veroordeelt tot het betalen aan verweerder van het saldo van de schuld van de gefailleerde, te weten de som van 8.147 frank, met interesten vanaf 17 januari 1974;

"Dat uit de vaststellingen van het arrest niet blijkt dat dit saldo van de schuldvordering van verweerder een schuldvordering is die niet in het gewoon passief van het faillissement moest worden opgenomen; dat, wat voor het overige de interesten betreft, uit het arrest, in zoverre dit het beroepen vonnis bevestigt, ook blijkt dat het faillietverklarend vonnis werd uitgesproken vóór 17 januari 1974;

"Dat het arrest derhalve eiser qualitate qua tot betaling van voormeld bedrag, met de interesten, niet wettelijk heeft kunnen veroordelen;

"Dat het middel gegrond is."

(Voorzitter: de h. de Vreese—Raadsheer-rapporteur: de h. Meeüs—Advocaat-generaal: de h. Tillekaerts—Advocaten: mrs. Bayart en Houtekier—In de zaak: mr. Carnoy q.q. t/ V.)

Hof van Cassatie (1e Kamer), 10 december 1976

Verkeer—Richtingsverandering—Bestuurder wegens omstandigheden verplicht naar links uit te wijken om naar rechts af te slaan—Geen manoeuvre.

Bij het afslaan naar rechts om de rijbaan te verlaten bevoogd de vrachtwagenbestuurder I., verzekerde in cassatie, zich eerst van de rechter- naar de middenrijstrook; hij werd rechts ingehaald door G., rechtsvoorganger van eisers tot

cassatie. Om het daardoor veroorzaakte ongeval te beoordelen heeft het bestreden arrest (Hof Antwerpen, 10 december 1976) toepassing gemaakt van art. 25 Wegverkeersreglement. Eisers tot cassatie voeren aan dat het de bewijskracht van hun conclusie miskent en niet antwoordt op hun conclusie waarin staande werd gehouden dat de uitwijking naar rechts onder toepassing van art. 17 viel (eerste onderdeel) en dat het veranderen van rijstrook een manoeuvre is (tweede onderdeel). Het middel wordt als volgt verworpen:

"Wat het tweede onderdeel betreft:

"Overwegende dat de beweging die erin bestaat naar rechts af te slaan om de rijbaan te verlaten, door artikel 25 van het wegverkeersreglement, en niet door artikel 17 van hetzelfde reglement, wordt beheerst en dit zelfs indien de bestuurder, omwille van de omstandigheden, ertoe verplicht is eerst naar links uit te wijken om die beweging uit te voeren;

"Overwegende dat, door te oordelen dat 'volgens de verbalisanten, het voor een vrachtwagen onmogelijk is de inrit van de handel Goedhuys op te rijden zonder uitwijkingsmanoeuvr naar de middenstrook, waaruit dient te worden afgeleid dat I. heeft voldaan aan zijn verplichting zo kort mogelijk bij de rechterrand van de rijbaan te blijven en de beweging naar rechts zo kort mogelijk heeft uitgevoerd', het arrest geenszins artikel 17 schendt maar wettig artikel 25 toepast;

"Wat het eerste onderdeel betreft:

"Overwegende dat het arrest geenszins voorhoudt dat Edgard G., oorspronkelijk eiser en rechtsvoorganger van de huidige eisers, zich niet op artikel 17 van het wegverkeersreglement had beroepen;

"Dat het de bewijskracht van de conclusie van voor vermelde eiser niet miskent;

"Dat, door het ongeval enkel aan de hand van de voorschriften van artikel 25 te onderzoeken, het arrest impliciet maar zeker vaststelt dat alleen laatstvermelde wettelijke bepaling ten deze toepasselijk was en aldus de conclusie van wijlen G. beantwoordt."

(Voorzitter: de h. de Vreese—Raadsheer-rapporteur: de h. Châtel—Advocaat-generaal: de h. Krings—Advocaten: mrs. Houtekier en Bayart—In de zaak: G. e.a. t/ N.V. S.)

NOOT—Zie Cass., 2 oktober 1973, *Arr. Cass.*, 1974, 115, *Pas.*, 1974, I, 105, met in voetnoot verwijzingen naar andersluidende rechtspraak van 1968 en 1970.

Het veranderen van richting door naar rechts af te slaan om de rijbaan te verlaten blijft geregeld bij art. 25, met uitsluiting van de artt. 17 en 18, zelfs indien de bestuurder de voorschriften van art. 25 niet in acht neemt (Cass., 27 januari 1975, *R.W.*, 1974-75, 2652).

Het geheel van de bewegingen die erin bestaan naar links af te slaan om de rijbaan te verlaten of om zijn voertuig aan de linkerzijde van de rijbaan tot staan te brengen, wordt ten opzichte van de weggebruikers die de afslaan de bestuurder op dezelfde openbare weg volgen of tegemoet komen, geregeld door art. 25 en niet door art. 17, zelfs indien de afslaan de bestuurder die zich eerst naar links heeft begeven, heeft moeten stoppen om de beweging correct uit te voeren (Cass., 14 oktober 1975, *R.W.*, 1975-76, 1846; zie ook Cass., 8 september 1975, *ib.*, 2037).

Hof Antwerpen (5e Kamer), 28 december 1976

Faillissement—Passief—Aangifte—Betwisting—Aanspraak op voorrecht verworpen—Hoger beroep—Termijn.

Appellante heeft in het faillissement van haar schuldenaar, aan wie zij een kraan had verkocht, een schuldvordering van 1.945.000 fr. ingediend, waarvoor zij aanspraak maakte op het voorrecht van de onbetaalde verkoper van bedrijfsuitrustingsmaterieel. Na betwisting werd haar schuldvordering bij vonnis van Kh. Tongeren, 14 januari 1974, voor het gevraagde bedrag, doch slechts als concurrente vordering tot het passief toegelaten. Het vonnis werd haar op 6 februari 1974 betekend en zij stelde op 26 februari 1974 hoger be-

roep in. De stelling van de curators, dat het hoger beroep binnen de bij art. 465 Fw. bepaalde termijn van vijftien dagen moest worden ingesteld, wordt op eensluidend advies van het openbaar ministerie als volgt verworpen:

"Overwegende dat de uitzonderlijke bepalingen betreffende het beroep tegen vonnissen in zaken van faillissement slechts betrekking hebben op de geschillen die hun oorsprong hebben in de staat van het faillissement zelf, en die niet hadden kunnen ontstaan zonder faillietverklaring;

"Overwegende dat voor de geschillen die hun oorsprong vinden in een omstandigheid buiten de faillietverklaring en waarop deze geen juridische invloed uitoefent, de gewone termijn van hoger beroep toepasselijk is (W. Brosens, A.P.R., *Beroep in burgerlijke en handelszaken*, nr. 156; Cass., 20 mei 1926, *Pas.*, 1926, I, 383; Cass., 14 november 1958, *Pas.*, 1959, I, 271; Fredericq, *Handboek*, II, nr. 1541, blz. 471 in fine);

"Overwegende dat Cloquet van mening is dat de hierboven aanvaarde stelling niet meer opgaat na het cassatiearrest van 3 mei 1973, *R.W.*, 1973-74, 651, dat als geschillen zoals bepaald in art. 574, 2°, Ger.W. (zoals dit luidde vóór de Wet van 24 maart 1975) beschouwt alle geschillen rijzend naar aanleiding van het faillissement, zodat tegen elk beroepbaar vonnis, gevelnd naar aanleiding van een faillissement, slechts hoger beroep zou kunnen worden ingesteld binnen de termijn bepaald in art. 465 van de Faillissementswet (Cloquet, *Nov., Les concordats et la faillite*, nr. 2695);

"Overwegende dat de mogelijke implicatie van de wijziging van art. 574, 2°, Ger.W. door de Wet van 24 maart 1975 op een hoger beroep, ingesteld vóór de inwerkingtreding van deze wet, niet onderzocht dient te worden, daar uit het cassatiearrest van 18 januari 1974, *R.W.*, 1973-74, 1544, duidelijk blijkt dat het Hof van Cassatie, wat de interpretatie van art. 465 van de Faillissementswet betreft, niet als een vonnis 'gewezen in zaken van faillissement' blijft beschouwen een vonnis over een betwisting die, hoewel in de loop van het faillissement gerezen, een oorzaak heeft die onafhankelijk is van de wetgeving op het faillissement en die dus ook buiten het faillissement kan ontstaan;

"Overwegende dat het in casu weliswaar gaat om het betwisten van het bevoorrecht karakter van een schuldvordering ingediend in het faillissement doch anderzijds deze betwisting omtrent het al dan niet bevoorrecht karakter van de schuldvordering ook had kunnen ontstaan bij samenloop van schuldeisers zonder dat er een faillissement uitgesproken zou zijn;

"Overwegende dat derhalve het hoger beroep ingesteld binnen de door art. 1051 Ger.W. bepaalde termijn, toelaatbaar is."

(Voorzitter: de h. Meers—Raadsheren: de hh. Janssens en van Gelder—Openbaar ministerie: de h. Vandeplas—Advocaten: mrs. Miermans loco Sauwens—In de zaak: P.V.B.A. G. t/ Faill. P.V.B.A. J.)

BOEKEN

T. KOOPMANS, *Compendium van het Staatsrecht*, Tweede druk, Kluwer-Deventer, 1976, 242 blz.

Het gebruik van het woord "compendium" in de titel van het boek is door de auteur en zijn medewerkers, stafleden van de afdeling staats- en administratief recht van de Leidse juridische faculteit, goed gekozen. Een "compendium" is immers een beknopte samenvatting of handleiding. De schrijvers hebben niet de bedoeling gehad een wetenschappelijk werk te schrijven, dat bepaalde vernieuwingen voor de theorie van het staatsrecht aanbrengt. "De 'compendium-formule' brengt immers met zich mede dat wij er niet naar hebben gestreefd eigen opvattingen te verkondigen... doel van het boek is evenwel dat de lezer vertrouwd raakt met een aantal vraagstukken, niet met de opinies van de schrijvers. Elke polemiek is daarom vermeden": zo lezen wij in het voorwoord van mr. T. Koopmans bij de eerste druk van het boek in 1972. Daarin zijn de auteurs m.i. ten volle geslaagd.

Het werk bevat vijf delen, waarvan het eerste een meer algemeen staatsrechtelijk en theoretisch kader ontwikkelt en waarvan de overige vier delen het positieve Nederlandse staatsrecht bestrijken.

In het eerste deel worden enkele basisbegrippen van het publiekrecht, zoals "de Staat, de overheidsbevoegdheden, de regeerders en de burgers" toegelicht.

Het tweede deel behandelt de verhouding van het Nederlandse staatsrecht tot het internationale publiekrecht, met o.m. de dekolonisatieproblemen.

Het derde deel draagt als titel "Parlement en Regering", waarin o.m. het samenspel tussen beide aan bod komt.

De "decentralisatie" heeft ook in het Nederlandse staatsrecht zulke belangrijke plaats verworven, dat de auteurs hieraan een afzonderlijk vierde deel besteden, waarin de beschrijving van de bestuurlijke reorganisatie aantoont dat ook Nederland nog op zoek is naar territoriale entiteiten, die enerzijds de veelheid en de omvang van de bestuurlijke taken aankunnen en die anderzijds voldoende banden tussen bestuur en bevolking behouden.

Het vijfde deel bevat een in alle handboeken van staatsrecht en thans noodzakelijk behorend gedeelte: de rechten en vrijheden van de burgers en de wijze, waarop zij bij de rechter rechtsbescherming kunnen bekomen.

Bij de eerste inzage van het boek treft onmiddellijk de indeling van de behandelde stof. In zijn voorwoord bij de eerste druk van het boek geeft Koopmans toe dat "de systematiek van het werk enigszins onorthodox is", doch de reden hiervan is dat "bij het componeren uitsluitend didactische motieven hebben voorgezet".

Diezelfde motieven hebben de auteurs waarschijnlijk aangezet om na de behandeling van elk deelonderwerp de essentiële literatuur m.b.t. die materie te vermelden en soms opgaven voor verder onderzoek op te nemen. De literatuuropgave is zeer praktisch en stelt de lezer in staat om kennis te nemen van de gespecialiseerde werken ter zake. De "opgaven" vinden we echter niet altijd even geslaagd (aldus o.m. de opgaven op blz. 10, I en II). Ofschoon sommige vragen de lezer tot nuttig denkwerk over algemene staatsrechtelijke problemen verplichten (zie bijvoorbeeld de opgaven op blz. 10, IV; blz. 85, I; blz. 172, II; blz. 212, II).

Vermelden we tenslotte dat het werk een register op de persoonsnamen, de voornaamste begrippen en de Grondwets-artikelen bevat.

Hoewel het boek voor de Belgische beoefenaars van het staatsrecht misschien één belangrijke lacune vertoont, nl. het ontbreken van de officiële tekst van de huidige Nederlandse Grondwet, is het een voortreffelijk werk dat hen bij de studie van bepaalde staatsrechtelijke problemen in Nederland de juiste en verdere weg kan wijzen.

André Alen

International Council for Commercial Arbitration, Yearbook Commercial Arbitration, volume I - 1976, Kluwer, Deventer, 1976, 254 p.

Tijdens haar in 1975 te New Delhi gehouden conferentie, besliste de "International Council for Commercial Arbitration" (I.C.C.A.) een reeks van werken over "Commercial Arbitration" uit te geven. Uitgaande van nationale rapporten werd getracht een algemeen beeld te geven van de regelen en de praktijk inzake arbitrage in de Comecon-landen. Professor Pieter Sanders trad op als algemeen coördinator.

In een eerste deel worden de nationale rapporten van de landen van het Oostblok (C.M.E.A.) weergegeven. Al deze landen hechten een grote waarde aan de arbitrage, die zij als de beste methode voor de beslechting van hun internationale handelsgeschillen beschouwen. Erg belangrijk in dit opzicht was het verdrag van Moskou (mei 1972) en de proclamatie van de uniform rules in 1974.

Volgens de wetgeving van de Bulgaarse Volksrepubliek mogen alleen internationale handelsgeschillen tussen ondernemingen het voorwerp uitmaken van arbitrage. Geschillen tussen ondernemingen van de lid-staten van de C.M.E.A. worden beslecht overeenkomstig het verdrag van Moskou. De "Bulgarian Chamber of Commerce and Industry", het enige permanente scheidsgerecht, bezit een exclusieve lijst van

arbiters, allen van Bulgaarse nationaliteit. De Bulgaarse Volksrepubliek is toegetreden tot de meeste internationale verdragen (New York, Genève, Moskou) uitgezonderd het verdrag van Washington van 1965. Tevens werden een aantal bilaterale verdragen afgesloten met andere Oostbloklanden.

Vóór de revolutie in Cuba was arbitrage in dat land bijna onbekend. Pas in februari 1963 verscheen de eerste wet inzake arbitrage en werd de "Chamber of Commerce of Cuba" opgericht. Latere wetten vulden deze wet aan. Indien natuurlijke personen of rechtspersonen dit wensen, kunnen zij hun internationale handelsgeschillen door middel van arbitrage oplossen. Op de lijst van scheidsrechters mogen ook buitenlanders voorkomen. Cuba is toegetreden tot de verdragen van New York en Genève.

In Tsjecho-Slovakije is de wetgeving inzake arbitrage geregeld bij Wet van 18 december 1963. Alleen internationale handelsgeschillen mogen aan arbitrage onderworpen worden. De "Arbitration Court of the Chamber of Commerce" is de enige arbitrage-instantie. Buitenlandse rechters zijn niet de facto uitgesloten van de lijst van scheidsrechters. Tsjecho-Slovakije is toegetreden tot dezelfde verdragen als Bulgarije.

In de D.D.R. werd de nationale regeling inzake arbitrage opgenomen in de Wet op de procedure van 19 juni 1975. In deze wet is alleen aandacht besteed aan de arbitrage van internationale handelsgeschillen. Natuurlijke personen mogen geen beroep doen op arbitrage, met uitzondering van geschillen tussen auteurs en uitgevers. De "Arbitration Court", deel uitmakend van de "Chamber of Foreign Trade" is de belangrijkste instantie. Alleen nationale rechters fungeren op de lijst van scheidsrechters. Het "Stadtgericht Berlin-Mitte" kan tussenkomen bij de uitvoering van de genomen beslissing. De D.D.R. is ook toegetreden tot de verdragen van New York, Genève en Moskou, niet tot deze van Washington.

Hongarije kan op een zeer grote traditie inzake arbitrage terugblikken. Niettemin ontstond de eerste wettelijke regeling pas in 1911, gewijzigd bij Wet nr. 3 van 1952. Deze wet bevat samen met de diverse verdragen (New York, Genève, Moskou en enkele bilaterale) de belangrijkste regeling inzake arbitrage. Pas na inwerkingtreding ervan kwam een geïnstitutionaliseerd arbitrageorgaan tot stand, verbonden aan de "Hungarian Chamber of Commerce". Naast de arbitrage door dit orgaan is de zgn. "ad hoc" arbitrage toegestaan. "Domestic arbitration" is mogelijk indien de wet daarin voorziet. Natuurlijke personen van Hongaarse nationaliteit kunnen geen partij zijn in een arbitragegeschied. Natuurlijke personen van vreemde nationaliteit kunnen daarentegen voor om het even welk geschil de zgn. "arbitrage-clausule" bedingen in hun betrekkingen met in Hongarije gevestigde vreemde ondernemingen. Arbiters van vreemde nationaliteit, zelfs zo ze niet voorkomen op de gebruikelijke lijst, zijn eveneens toegelaten. De "Budapest Metropolitan Court" kan tussenkomen in de tenuitvoerlegging van de beslissingen.

In Mongolië werd in 1961 de "Foreign Trade Arbitration Commission" opgericht. Deze instantie is verbonden aan de "Chamber of Commerce of the People's Republic of Mongolia". Alleen arbiters van Mongoolse nationaliteit komen voor op de officiële lijst. De Mongoolse volksrepubliek is toegetreden tot het verdrag van Moskou.

De Poolse regeling inzake arbitrage is neergelegd in de artt. 695 tot 715 van het wetboek van burgerlijke procedure. De verdragen van Genève, New York en Moskou vormen eveneens een rechtsbron inzake arbitrage. "Domestic arbitration" is toegestaan en wordt voor supplementair aangezien. Er zijn vier permanente arbitrageorganen: naast de "Court of Arbitration at the Polish Chamber of Foreign Trade" (Warschau), zijn er nog drie instanties (alle te Gdynia gevestigd) met ieder een specifieke bevoegdheid, resp. inzake zee- en binnenscheepvaart, katoen en wol. Bovendien is, evenals in Hongarije, de "ad hoc arbitrage" toegestaan. Zowel Polen als buitenlanders kunnen hun geschillen aan arbitrage onderwerpen; Poolse staatsondernemingen moeten evenwel hiervoor van overheidswege een voorafgaande toelating hebben. Rechters van de nationale rechtbanken mogen niet optreden als arbiter.

In de Roemeense Socialistische Republiek is de wettelijke regeling inzake arbitrage in het Decreet nr. 18 van 3 februari 1976 opgenomen. Boek IV van het wetboek van burgerlijke procedure bevat ook een aantal bepalingen die

echter stilaan in onbruik zijn geraakt en enkel nog voor "ad hoc arbitrage" worden gebruikt. De arbitragecommissie, afhankelijk van de "Chamber of Commerce and Industry of S.R.R." is de enige instantie en zij kan enkel kennis nemen van internationale handelsgeschillen. Alleen arbiters van Roemeense nationaliteit hebben zitting in de arbitragecommissie. Ingeval een partij de getroffen beslissing niet zou uitvoeren, zal het "Presidium of the Chamber of Commerce and Industry of the SRR" hiervoor zorgen. De Roemeense Socialistische Republiek is toegetreden tot de conventies van Genève, New York, Washington en Moskou.

In de U.S.S.R. bepaalt het wetboek van burgerlijke procedure dat, in de bij de wet of internationale verdragen omschreven geschillen aan een arbitrageorgaan mogen onderworpen worden. Voor geschillen tussen de Sovjet-staten, coöperatieve of sociale organisaties, zijn alleen de nationale scheidsrechten bevoegd. Burgers kunnen hun geschillen ook aan arbitrage onderwerpen, uitgezonderd deze die voortvloeien uit familiale of arbeidsrelaties. De handelsgeschillen met buitenlandse ondernemingen kunnen volgens de wil van de partijen, hetzij aan een permanent, hetzij aan een ad hoc arbitrageorgaan onderworpen worden. De meeste geschillen worden onderworpen aan de twee onafhankelijke permanente arbitrageorganen nl. de "Foreign Trade Arbitration Commission" (FTAC) en de "Maritime Arbitration Commission" (MAC). Voor ieder van beide organen bestaat een officiële lijst van arbiters. Indien een van de partijen een door de MAC genomen beslissing niet vrijwillig ten uitvoer brengt, kan de "Supreme Court" de uitvoering bevelen. Dit kan echter pas gebeuren wanneer de procureur-generaal zich tot deze instantie heeft gewend. Merken we op dat deze procedure zeer typisch is voor het Sovjet-Recht. De U.S.S.R. heeft de conventies van New York, Genève en Moskou geratificeerd. Tevens werden een groot aantal bilaterale verdragen afgesloten.

In Joegoslavië is het recht op arbitrage in de Grondwet neergelegd; de hele regeling is vervat in het wetboek van burgerlijke procedure. Geschillen tussen nationale ondernemingen onderling, mogen enkel door "geïstitutionaliseerde scheidsrechten" worden beslecht. Voor internationale handelsgeschillen mogen de Joegoslavische ondernemingen zich wenden tot de "Foreign Trade Arbitration" in Belgrado, of tot een "ad hoc arbitrageorgaan" in of buiten Joegoslavië. Er zijn geen restricties wat betreft de nationaliteit van de arbiters. Joegoslavië is niet toegetreden tot de Conventie van New York, wel tot deze van Genève en Moskou.

Na deze nationale rapporten — het omvangrijkste deel van dit werk — worden een aantal interessante arbitrale uitspraken in het kort weergegeven. Ook enkele beslissingen van de I.C.C. en van scheidsrechten van niet-Comeconlanden (USA en Zweden) worden besproken.

Het derde deel bevat de nieuwe regels inzake arbitrage van de I.C.C.: De "uniform rules of procedure", de rules of conciliation and arbitration of the ICC, die sedert 25 juni 1975 van kracht zijn en de "revised rules of arbitration of the ICC".

Het vierde deel is gewijd aan de recente vernieuwingen op het gebied van de arbitrage in België en Griekenland.

In samenwerking met A. Boehlé bespreekt professor P. Sanders de Wet van 4 juni 1972, die opgenomen is in de artikelen 1676 tot 1723 Ger.Wb. (zie tevens hiervoor: Boehlé A., *Arbitrage, een analyse van de wet in T.P.R.*, 1973, p. 3 e.v.).

Een volgend deel (V) bevat een onderzoek naar de toepassing en interpretatie van de conventie van New York van 1958. Met meer dan dertig gepubliceerde beslissingen en op commentaar van prof. P. Sanders illustreren treffend de draagwijdte van het verdrag. In het zesde deel bespreekt J. Robert de "Administration of evidence in International Commercial Arbitration" en brengt N. Krishnamurthi verslag uit over het vijfde internationaal congres inzake arbitrage te New Delhi (jan. 1975). Het boek wordt afgesloten met een zeer uitgebreide bibliografie.

Ontegensprekelijk vormt de arbitrage een van de hoekstenen voor de beslechting van internationale handelsgeschillen. De nood aan basiswerken die de arbitrage vanuit rechtsvergelijkend en internationaal oogpunt benaderen, is groot.

De gelijke wijze van redactie van de nationale rapporten is een voortreffelijke inleiding tot de leemte van de arbitrage-regeling in de Comeconlanden. Een kennis van deze rege-

ling is een essentiële voorwaarde voor de handel tussen Oost en West. De heterogeniteit van dit werk, dat als een compendium van nationale en internationale wetgeving, rechtspraak en rechtsleer kan worden beschouwd, maakt voorts zijn grote verdienste uit.

Herman Braeckmans

BERICHTEN

Europa College te Brugge — Colloquium

De juridische afdeling van het Europa College werd belast met het inrichten van een colloquium waarvan het thema is: *Reglementering van de gedragingen van monopolies en machtsposities in het gemeenschapsrecht*. Het colloquium zal plaatshebben op 31 maart, 1 en 2 april 1977. Hierna volgen de hoofdlijnen van het programma.

A. Economische aspecten van het probleem

Voorzitter: G. Denton, professor en directeur van de economische afdeling van het Europa College, professor in de economie aan de universiteit te Reading.

I. Monopolies, machtsposities en mededinging in de huidige economische doctrine.

Rapporteur: A. Jacquemin, professor aan Université catholique de Louvain, voorzitter van het Institut des Sciences économiques, Leuven.

II. Machtsposities, mededinging en concentratie van de markten in de industriële structuur van de Gemeenschap.

Rapporteur: R. Linda, hoofd van de afdeling belast met de marktstructuren, D.G. IV, Mededinging, Commissie van de Europese Gemeenschappen, Brussel.

B. Machtsposities en controle methodes op rechtsvergelijkend vlak

Voorzitter: B. Goldman, professor, Université de Paris II, voorzitter van de Faculteit Rechtsgeleerdheid en Economische Wetenschappen, Parijs.

Algemeen rapport: M. Waelbroeck, professor, Université Libre de Bruxelles, advocaat bij het Hof van Beroep.

I. Analyse van het Amerikaans antitrustrecht

Rapporteur: D. Holley, juridisch adviseur, Clearly, Gottlieb, Steen & Hamilton, Brussel.

II. Analyse van het Duits mededingingsrecht

Rapporteur: K. Markert, kamervoorzitter in het Bundeskartellamt Berlijn.

III. Analyse van het Brits mededingingsrecht

Rapporteur: V. Korah, LL.M., Ph.D., professor, University College, London, barrister.

IV. Analyse van het Frans mededingingsrecht

Rapporteur: R. Collin, advocaat bij het Hof van Beroep te Parijs.

V. Analyse van het Nederlands mededingingsrecht

Rapporteur: B. Baardman, professor, Rotterdam.

VI. Analyse van het Scandinavisch mededingingsrecht

Rapporteur: H.H. Lidgard, professor, Lund.

VII. Analyse van het Belgisch en Luxemburgs mededingingsrecht

Rapporteur: M. Waelbroeck, professor, Université Libre de Bruxelles, advocaat bij het Hof van Beroep.

VIII. Analyse van het Iers mededingingsrecht

Rapporteur: A.M. Corkery, solicitor, O'Flynn, Exhams & Partners, Solicitors, Cork.

C. Het systeem volgens de EGKS- en EEG-verdragen — Evolutie van de rechtspraak

Voorzitter: A. Deringer, advocaat te Keulen.

I. Het begrip machtspositie in de praktijk van de Commissie en in de rechtspraak van het Hof — Verschillen en analogieën — Implicaties — Aard van de bindingen tussen een pluraliteit van ondernemingen die samen een machtspositie bezitten — Probleem van het natuurlijk monopolie.

Rapporteur: H. Schröter, hoofdadministrateur, D.G. IV, Mededinging, Commissie van de Europese Gemeenschappen, Brussel.

II Functie van het begrip "relevant market" bij de toepassing van artikel 86 — Aflijningscriteria — Het begrip gekruiste elasticiteit — Probleem van de "submarkets" — Moet het misbruik in dezelfde markt begaan worden als die waarin de machtspositie zich voordoet? — De eventualiteit van de absolute financiële macht en van de macht van een conglomeraat.

Rapporteur: H. Schröter, hoofdadministrateur, D.G. IV, Mededinging, Commissie van de Europese Gemeenschappen, Brussel, en H.W. de Jong, professor, Instituut voor Bedrijfskunde, Breukelen.

Voorzitter: F. Capotorti, advocaat-generaal bij het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen, Luxemburg.

III. Het begrip misbruik

a. Algemene beschouwingen: Criteria — Omschrijving van de middelen die vanuit de machtspositie kunnen worden aangewend om de mededinging te verstoren — Het vraagstuk van het causaal verband tussen machtspositie en misbruik — Oplossing van het Hof van Justitie — Implicaties.

Rapporteur: L. Focsaneanu, professor, Institut d'Etudes Politiques, Université d'Aix-Marseille.

b. Toepassingsgevallen

1° Inzake prijzen

Draagwijdte van de tussenkomst van de overheid — Vergelijking van de benadering in Duitsland, Groot-Brittannië en in de EEG.

Rapporteur: D. Schwarz, hoofdadministrateur, D.G. IV, Mededinging, Commissie van de Europese Gemeenschappen, Brussel.

2° Inzake "tying clauses", weigering tot verkoop, discriminaties, e.a.

Rapporteur: M. Siragusa, raadgever, Clearly, Gottlieb, Steen & Hamilton, Brussel.

Voorzitter: P. VerLoren van Themaat, professor, Rijksuniversiteit Utrecht.

IV. Positie van de openbare monopolies t.o.v. de private monopolies

Rapporteur: A. Pappalardo, directeur, Inspectie, D.G. IV, Mededinging, Commissie van de Europese Gemeenschappen, Brussel.

Een inleiding wordt gegeven door W. Schlieder, directeur-generaal van D.G. IV, Mededelingen, Commissie van de Europese Gemeenschappen te Brussel.

Verslag studiedag "Nieuw huwelijksvermogensrecht"

Leuven 11 december 1976

Op 11 december 1976 werd aan de universiteit te Leuven een studiedag gehouden over het nieuw huwelijksvermogensrecht onder voorzitterschap van professor R. Dillemans.

Na een welkomstwoord voor een overvolle zaal, gaf professor Dillemans een inleidende uiteenzetting over het nieuwe recht, gevolgd door professor H. Vandenberghe, die de verschillende artikelen van het primair stelsel commentarieerde. Mr. F. Bouckaert behandelde uitvoerig de algemene bepalingen (artt. 1387-1397) en in het bijzonder de nieuwe artikelen in verband met de veranderlijkheid van de huwelijksvoorwaarden, verder de vermogens en rechten der schuldeisers in het nieuw wettelijk stelsel.

Mr. Van Hove's referaat besprak het bestuur in het nieuw wettelijk stelsel en de verschillende problemen die rijzen bij de vereffening en de verdeling.

Het eerste deel van de studiedag werd dan besloten met de toespraak van mr. L. Weyts, betreffende het deel van het nieuwe recht waarmee de practici voor het ogenblik wel het meest geconfronteerd worden, nl. de overgangsbepalingen.

De namiddag werd voorbehouden voor het beantwoorden van de talrijke vragen uit de praktijk (160 vooraf schriftelijk gestelde vragen). Hierbij kwamen als meest essentiële problemen aan bod: artikel 215 uit het primair stelsel, met dan vooral de vraag of de schuldeisers beslag kunnen leggen op de gezinswoning, de retroactiviteit of niet-retroactiviteit van de nieuwe wet, de artt. 1394 en 1395 en meer bepaald welke procedure in bepaalde omstandigheden toegepast dient te worden, de draagwijdte van de artt. 1458 en 1464, de interpretatie van art. 1427, lid 4, problemen in verband met de verhaalbaarheid van professionele schulden, en natuurlijk diverse problemen i.v.m. de overgangsbepalingen.

Mogen wij erop wijzen dat een volledig verslag met beantwoording van alle vragen door de panelleden eerlang zal verschijnen in het studententijdschrift van de rechtsfaculteit Leuven, *Jura Falconis*.

Ingrid Vanstraelen
Assistente K.U. Leuven

De organieke Wet van 8 juli 1976 betreffende de openbare centra voor maatschappelijk welzijn

Errata

Kol. 1183, vierde regel van onderen: "lening" vervangen door "dienstverlening".

Kol. 1188, voetnoot 37, vijfde regel: na "RMW's" het woord "behouden" invoegen.

Kol. 1195, voetnoot 62, eerste regel: "B.C.J.C." vervangen door "B.G.J.G.".

Kol. 1197, 16e regel: "uitwerking" vervangen door "uitvoering"; 17e regel: de woorden "waarbij deze" doorhalen.

Kol. 1204, voetnoot 96, eerste regel: na "deze wet" het woord "werd" invoegen.

Kol. 1206, elfde regel: "betrokkene" vervangen door "betrokkenen".

Kol. 1214, voetnoot 143, voorlaatste regel: in de verwijzing naar *De Gemeente* het jaartal "1971" vervangen door "1975".

Nationaal Verbond van de Magistraten van eerste aanleg — Uitvoerend bureau

De algemene vergadering van het Verbond werd op 23 oktober 1976 gehouden te Marche-en-Famenne. Op de agenda stond o.m. de verkiezing van het nieuw uitvoerend bureau. Dit zal voor het gerechtelijk jaar 1976-1977 als volgt samengesteld zijn:

Voorzitter: J. Durant, Brussel; *ondervoorzitters*: M. Casier, Kortrijk; R. De Gratie, Brussel; J. Meyers, Marche-en-Famenne; L. Petit, Luik; J. Zenner, Dendermonde; *secretaris*: K. Van den Heuvel, Brussel; *penningmeester*: A. Dettiège, Charleroi.

TIJDSCHRIFTEN

Revue de droit public et de la science politique en France et à l'étranger

juillet-août 1976, nr. 4.

Marcel Waline, La réforme du concours d'agrégation de droit public—Guy Thuillier, La Commission de révision des services administratifs (1871-1873)—Francis-Paul Benoît, Vers un renouveau de la décentralisation?—Elisabeth Zoller, La création des syndicats de communes: une décision des Communes ou de l'Etat?—Luc Philip, Jurisprudence du Conseil constitutionnel. La décision du 30 décembre 1975 dans l'affaire consolidation des dettes commerciales—Pierre Avril, Alternance et troisième tour: les intermittences de la Constitution—Marcel Waline, Notes de jurisprudence.

Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie

Vol. 1976, LXII/3.

Neil MacCormick, Children's Rights: A test-Case for Theories of Right—Jean Esther Floud, A Right to Education: A Test-Case for a Theory of Children's Rights—David Gerber, Rights—Chritos Dedes, Rechtsnorm (Theorien) und Strafrecht—Helmut Schreiner, Zur rechtsslogischen Formalisierung von Normen—John D. Hodson, Hart on the Internal Aspect of Rules—Friedhart Hegner, Die Entwicklung des sozialwissenschaftlichen Klassenbegriffs bei den Frühsozialisten und bei Lorenz von Stein—IVR-Informationen—Rezen-sionen.